

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Univerzita Hradec Králové
Ústav sociální práce

Konstruktivistické přístupy v sociálních vědách

Ondřej Štěch

Gaudeamus 2014

Recenzovali:

Mgr. et Mgr. Radka Janebová, Ph.D.

Mgr. Miroslav Kappl, Ph.D.

Publikace neprošla jazykovou úpravou

Edice texty k sociální práci

Řada: Sociologie pro sociální práci

Studijní materiál vznikl za podpory projektu

Inovace studijních programů sociální politika a sociální práce na UHK s ohledem na potřeby trhu práce (CZ.1.07/2.2.00/28.0127), který je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

ISBN 978-80-7435-451-9

Obsah

1	Úvod	4
2	Sociální konstrukce reality Bergera a Luckmanna	6
2.1	Vědění a instituce	6
2.2	Legitimizace	8
3	Konstruktivismus v tématech blízkých sociální práci	10
3.1	Nová „přirozená kategorie – syndrom CAN.....	13
4	Přístup Michela Foucaulta k problematice moci	17
4.1	Archeologie a genealogie	18
4.2	Nominalismus.....	19
4.3	Moc a vědění	20
4.4	Instituce a aparáty (dispozitivity) moci.....	22
5	Bruno Latour a konstruktivismus	24
5.1	Princip neredukovatelnosti	24
5.2	Zkoumání laboratorního života.....	27
5.3	Sociologie vědy	30
5.4	Sociálno a jeho rekonstrukce	36
5.4.1	Kontroverze týkající se povahy skupin.....	37
5.4.2	Jednání je nejisté.....	39
5.4.3	Věci a jejich schopnost jednat	40
5.4.4	Jak sledovat sociální spojení?.....	41
6	Závěr	43
7	Literatura	44
8	Rejstřík	46

1 Úvod

Tento studijní text slouží jako podklad pro předmět INTERSC. Konstruktivistické směry v sociologii byly vždy kontroverzní, neboť naznačovaly, že realita, na kterou jsme zvyklí, je jiná nebo méně reálná, než obvykle předpokládáme. Nejdříve se ale musíme zeptat: k čemu mříí řeč o „sociální konstrukci“? Ukazuje, že klasifikace, kterou užíváme (např. klasifikace něčeho jako reality, nebo nějaké skupiny lidí jako uprchlíků) není nevyhnutelná, nutná a absolutně platná. Konstruktivistická analýza se potom zaměřuje na prvky, komponenty, ze kterých je konstrukt vytvořen.

Konstruktivismus netvrdí, že naše pochopení světa „je zcela neomezeno nezávislou realitou, ačkoli uznává, že tato realita nám nediktuje jedinou a nejlepší cestu, jak ji pojímat.“ (Lennon, 2009) V této linii se bude ubírat také následující text. Bude zkoumat, jak konstruktivismus pracuje s objektivitou světa, a zároveň s relativní nahodilostí našich pojetí. Důležitým pojmem je situovanost – naše vědění o světě vzniká v úzkém spojení s tím, jaké je naše místo ve světě, tj. zejména ve společnosti druhých.

Pro pomáhající profese je důležité zkoumat různé klasifikace, pomocí kterých třídíme svět okolo sebe – lidi do skupin, různé jevy podle jejich škodlivosti pro aktéry. Poněvadž konstruktivismus předpokládá, že tyto klasifikace vznikají v pozorovatelných historických procesech, může se také ptát, jestli způsoby, jak třídíme svět kolem nás, nejsou pro někoho škodlivé a destruktivní.

Při práci s lidmi se většinou setkáváme s tzv. interaktivními druhy (či klasifikacemi, Hacking, 1999, 104), neboť lidé jednají v závislosti na popisech, jimiž jsou obdařeni. Jednak si je uvědomují a více či méně jim přizpůsobují své jednání. Dále je s nimi zacházeno podle těchto popisů, a jsou začleňováni do institucí zformovaných na základě těchto popisů. Citovaný Ian Hacking uvádí příklad (1999, 103) starších postupů práce s hyperaktivními dětmi. Byly umístěovány do stimulů-prostých místností, aby neměly příležitost k nadměrné aktivitě: lavice byly daleko od sebe, zdi byly neozdobené, okna zatažená a učitelé nosili černý oděv bez jakýchkoli vzorů. Dítě definované jako hyperaktivní tedy nejenom žilo s vědomím takového označení, ale též bylo podrobno těmto institucionalizovaným praktikám. Z uvedeného příkladu je zřejmé, že zkoumání konstruovaných kategorií může být užitečné v praxi sociální práce jako kritický nástroj.

Tento text seznámí čtenáře s teoriemi, které lze zahrnout pod označení (sociální) konstruktivismus. Nejprve to bude teorie prezentovaná v knize *Sociální konstrukce reality* (Berger, Luckmann, 2001), jejímž jádrem je popis mechanismu, kterým se lidské instituce

transformují do trvalé a závazné podoby. Druhá část se věnuje teorii moci Michela Foucaulta a tím, jak tato konstruuje a mobilizuje složité aparáty. Poslední oddíl seznámí čtenáře s prací Bruno Latoura, jeho studii vědy a osobitým chápáním společenských věd.

2 Sociální konstrukce reality Bergera a Luckmanna

Název kapitoly odpovídá názvu první knihy, která se výslovně zabývala sociální konstrukcí (Berger, Luckmann, 2001). Vyšla v roce 1966 s podtitulem *Pojednání o sociologii vědění*. Cílem textu je objasnit vzájemný vztah člověka jakožto produktu společenského života, a společnosti jakožto lidského výtvoru.

Východiskem této teorie je fenomenologická sociologie Alfréda Schütze (Šubrt, 2001: 31-38). Ta analyzuje společenský život z hlediska jednotlivce, který se v něm orientuje, poznává ho a chápe. Zaměřuje se na strukturu zkušeností, které jedinec učiní ve společnosti. Do středu zorného pole se takto dostává každodennost; nikoli rozsáhlé sociální struktury a faktory, neboť u nich je obtížné stanovit, jak by měly vstupovat do přímé interakce s lidmi. Každodenností se rozumí soubor věcí a lidí, se kterými se člověk dostává běžně do interakce, a které jsou pro něj významné (relevantní) a smysluplné.

Relevance a smysluplnost dávají strukturu prožívanému světu (*Lebenswelt*) každodenní zkušenosti. Vjemy, které vstupují do vědomí, nemají všechny stejnou důležitost. Odlišují se podle toho, jak jim rozumíme, jaký jim přikládáme smysl. Hlavním zdrojem relevance je praktické zaměření, tedy fakt, že ve světě sledujeme nějaké cíle, a věci, které s těmito cíli souvisejí, mají pro nás větší význam než jiné.

2.1 Vědění a instituce

Objektivace subjektivních významů – plyne z intersubjektivní shody o významech. Může být tedy úspěšná jenom tehdy, pokud se s druhými trvale shodují na smyslu věcí, které nás obklopují. Sdílený význam proto závisí na interakcích. Díky objektivaci může význam, sdělení, překročit rámec konkrétní interakce: je tedy možné srozumitelně sdělovat, co se stalo jinde a jindy.

Vědění se v jazyce uchovává jako typizace a „balíky vědění“. Typizace jsou zjednodušená schémata interakcí vhodná pro určité situace, a určité typy lidí. Balíky vědění pomáhají orientovat se ve složitém světě, jsou to návody k chápání určitých významů a přehlížení jiných: „Tak je v rámci souboru vědění objektivovaného v americké společnosti irelevantní studovat pohyby hvězd za účelem předpovědi vývoje na burze, ale je relevantní studovat nechtěná uřeknutí lidí k tomu, abychom se dozvěděli něco o jejich sexuálním životě, a tak podobně“ (Berger, Luckmann, 2001: 50).

Vlastním záměrem knihy je předložit teorii vzájemného vztahu mezi člověkem a společností. Lze to vyjádřit následovně: „*Společnost je výtvořem člověka. Společnost je objektivní realitou. Člověk je výtvořem společnosti.*“ (Berger, Luckmann, 2001: 64, kurz. orig.). Odsud vycházejí tři základní otázky. 1) Jakým způsobem lidé tvoří společnost? 2) Jak získává společnost objektivní, tedy vůči člověku vnější, povahu? 3) Jak taková společnost – takový konstrukt – působí na lidi a utváří je do určité podoby?

Součástí první otázky je, proč vůbec mají lidé potřebu sdružovat se do komplikovaných uskupení. Odpověď nacházejí ve filosofické antropologii Plessnera a Gehlena, kteří člověka popisují jako bytost nedokonale vybavenou instinkty. Člověk se musí prakticky všem činnostem učit, nezná je dědičně. Naučené činnosti se potom habitualizují, tzn. že je možné je provádět bez vědomého úsilí, a často i téměř nevědomky. Tím se výrazně snižuje náročnost každodenní existence. Neexistuje také lidská přirozenost, která by předurčovala konkrétní tvar společenských institucí, zatímco můžeme předpokládat, že struktura úlu nebo mraveniště se zakládá na instinktech jednotlivých včel či mravenců. Lidé si musí řád nejprve vybudovat a ustavit, a poté jim usnadňuje přežití v prostředí. Stejně jako není determinován biologii člověka, není determinován ani prostředím; plyne z neustálé objektivace významů.

Typickým výsledkem objektivací ve společenském životě jsou instituce. V nich se spojují výše uvedené procesy. Jednak typizace, neboť v institucích probíhají ustálené interakce mezi jednotlivými členy. Probíhají zde dále habitualizované činnosti. V institucích jsou tedy typickým členům přiřazovány jisté role (např. soudce, žalobce, obhájce u soudu), a samotný výkon těchto rolí má své ustálené náležitosti. Rozhodující otázkou je, jak dochází k objektivaci institucí. Tedy, čím instituce získají svůj objektivní a normativní status v očích členů.

Instituce řídí lidské chování. Zpravidla nemusí donucovat pomocí trestů, jejich existence bývá dostatečným důvodem k tomu, aby se jim členové podvolovali a jednali v rámci normy. V knize je analyzován vznik instituce na idealizované situaci, kdy spolu začnou žít dva zcela neznámí lidé. Postupně se jejich vzájemné interakce začnou ustalovat, typizovat, čímž se zmenší napětí a nejistota při zvládnání každodennosti. Tak se vytvoří jejich osobitý malý svět, ve kterém mají rozděleny role. Vidí však, že se jedná o jejich vlastní výtvoř, není zde nic, co by jim předcházelo. Objektivitu, či spíše „věcnost“, si instituce získá až v očích třetího, který přijde jako nový do tohoto ustaveného prostředí. Setkává se zde se zaběhnutými způsoby děláním věcí, a již tím je na něj vyvinut tlak, aby se

jim přizpůsobil. Zvláště děti přicházejí do světa, který má z jejich pohledu velkou pevnost. Jsou nuceny se začlenit, tedy poznat a přijmout struktury rolí existující v institucích, do kterých se narodí. Zároveň z tohoto plyne, že společnost disponuje účinným vlivem na jedince jakožto součást jeho vědění. Jenom instituce, které člověk pozná, pro něj mohou představovat platné vedení. Další klíčové pojmy jsou legitimizace – obhájení platnosti institucí, a internalizace, tedy vlastní proces přijetí institucí.

2.2 Legitimizace

Legitimizace tvoří významy, které „slouží k integraci významů již utvořených v průběhu jednotlivých institucionalizací.“(Berger, Luckmann, 2001: 93) Zasazuje je tedy do soudržných, smysluplných celků. Konstruktivistický pohled ukazuje, že jednotlivé instituce (či jinak řečeno, institucionalizované formy interakcí) vznikají a jsou udržovány lokálně. Z toho plyne potřeba vytvářet další symbolické vrstvy, které budou jednotlivé institucionalizace propojovat. Zdánlivě banální případy, jako je např. rodinné soužití ženy a muže, ilustrují význam takové integrace. Každá jednotlivá rodina je osobitým světem zvyklostí a postupně ustavených pravidel. Vzájemně se od sebe mohou velmi významně lišit. Přesto děti vzešlé z různých rodin budou, díky zastřešující představě rodinného řádu, schopny opět vytvořit podobný vztah na základě sdílené představy, a přijmout v něm více méně kompatibilní role. Toto je první složka legitimizace, sdílená představa řádu lidského života, která se jeví jako normální. Na dalších úrovních jsou různá praktická ponaučení, přísloví atd. Ještě abstraktnější je teoretické uchopování skutečnosti.

Nejvíce všezahrnující úrovní legitimizace jsou symbolické světy, nástroje k uspořádání celku lidské zkušenosti. Tím omezují, zadržují chaotičnost světa, která neustále ohrožuje každodennost a její samozřejmé prožívání. Konečnost života, smrt, představuje největší výzvu každodennímu světu, a největším výkonem symbolických světů je její integrace do přesahujícího řádu. Tím získává smrt smysl, a přestává být zcela neuchopitelnou a nezvladatelnou. Ovšem zkušenosti, které *žádný smysl nemají*, neustále ohrožují symbolické světy, a je třeba stále se s nimi vyrovnávat. Typickou zkušeností je setkání s lidmi, jejichž symbolický svět je odlišný.

Posledním prvkem teorie Bergera a Luckmanna je internalizace, vnitřní přijetí institucí lidmi, tj. socializace. Konstruktivistický pohled vyzdvihuje nejistotu, otevřenost a křehkost lidských společenských forem. Ovšem skutečnost, že každý, kdo přijde na svět, nachází tyto instituce již ustavené, působí, že se jeví neměnné a pevné. Odsud plyne elementární

důvěra ke světu, kterou děti získávají, a také ztotožnění identity s rolemi, které si jedinec osvojí v raném dětství. Od těchto základních rolí se může odchýlit jenom s velkými obtížemi, zatímco role osvojené v sekundární socializaci umožňují a někdy vyžadují distanci.

Sociální konstrukce reality podává důkladnou analýzu role vědění při ustavování společenských struktur. Poukazuje na vzájemnou podmíněnost vědění a jednání z něj plynoucího na straně jedné, a externalizovaných institucí na straně druhé. Vykládá procesy jejich vzájemného ustavování. Soustředí se ovšem stále na lidské aktéry a jejich pojetí světa, ať vědomé, či neuvědomované. V dalším vývoji konstruktivistických přístupů přicházejí na scénu další složky lidských kolektivů, totiž celý materiální svět ve své různorodosti. Ten zde není jenom pasivním doplňkem lidí, ale zvláštním způsobem vstupuje do jejich vztahů.

3 Konstruktivismus v tématech blízkých sociální práci

Podstatou spojení sociální práce a konstruktivismu je analýza společensky významných kategorií. Slabí, ohrožení, marginalizovaní lidé, kteří jsou charakteristickými klienty sociálních pracovníků a pracovníc, jsou zahrnováni do kategorií – jako chudí, duševně nemocní, delikventní. Tyto kategorie určují, jak bude s těmito lidmi v pomáhajících institucích zacházeno. Dá se říci, že operují s jistou mírou nezávislosti na lidech, kteří v daných institucích pracují (sociálních pracovnících a jiných), neboť jsou vtěleny do prostorového uspořádání, vepsány do statutů a zákonných norem a dalšími způsoby stabilizovány. V následující kapitole se zaměříme na procesy konstrukce kategorií a její dopady, a to zejm. v pojetí Iana Hackinga.

Hacking je kromě dalších titulů autorem knihy *The Social Construction of What?* (Hacking, 1999), která analyzuje a konstruktivně kritizuje mnohá tvrzení spojená se (sociálním) konstruktivismem. Zároveň Hacking v této knize i v dalších textech prezentuje vlastní zkoumání sociálních jevů vedené v tomto duchu.

Prvním tématem bude kritické zaměření sociálního konstruktivismu. Jinými slovy se jedná o otázku, nakolik je způsob uvažování a analýzy sociálního konstruktivismu kritický vůči zavedeným sociálním kategoriím. Nejprve se můžeme ptát, co jsou „zavedené sociální kategorie“? Jedná se o takové různorodé pojmy, jako je např. sociální vyloučení, dyslexie nebo zneužívání dětí (ve smyslu *child abuse*, což bude předmětem další části této kapitoly). Vezmeme-li sociální vyloučení, oč se jedná? Na první pohled vidíme, že jde o umělý pojem, nepocházející z běžné řeči. Zároveň však je sociální vyloučení kategorií, která neexistuje pouze v odborném diskursu sociologie a dalších společenských věd, nýbrž vstupuje též do praktické politiky. Jejím prostřednictvím vstupuje do života a každodennosti těch, kdo jsou označeni za sociálně vyloučené na základě svých vnějších, měřitelných charakteristik. V České republice existuje Agentura pro sociální začleňování, tedy specializovaná instituce, jejímž posláním je boj proti tomuto jevu. Ve chvíli, kdy existuje takováto institucionální síť zaměřená na zvládání (původně) sociologicky definovaného problému, přestává to být jenom intelektuální záležitost, a vzniká zavedená kategorie. Taková kategorie je mnohem stabilnější, než pojmy čistě teoretické, neboť samotné instituce a další opatření zaměřené na jejich zvládání je v jejich existenci podporují. Tím, že do své agendy zahrnují celou jednu třídu sociálních jevů, a starají se o jejich popis a identifikaci, je současně podporují v jejich existenci. Když Agentura pro

sociální začleňování poskytuje granty na výzkumy v sociálně vyloučených lokalitách, vytváří na jedné straně předpoklady pro řešení problému, na druhé upevňuje vlastní postavení, neboť zvyšuje obecné povědomí o problematice, o její naléhavosti a rozšíření ve společnosti. Kategorie sociálně vyloučených lidí je tímto stabilizována. Toto je tedy obsahem pojmu zavedených sociálních kategorií.

Kritický akcent sociálního konstruktivismu tkví v odkrývání umělosti, nepřirozenosti pojmů, které používáme k popisu společnosti. Hacking poukazuje na fakt, že ne každý konstruktivista je kritický revolucionář (Hacking, 1999, 19). Zároveň však platí, že konstruktivističtí autoři a autorky obecně usilují o posilování vědomí toho, že svět nemusí být nutně tak, jak ho okolo sebe vidíme, a že řada jeho charakteristik je náhodných. Pointou, účelem používání pojmu sociální konstrukce je tedy změna stávajícího stavu, kritika *statu quo*. „Konstruktivisté tvrdí, že:

- 1) X [libovolná věc, která je sociálně konstruovaná – pozn. aut.] by nemuselo existovat, nebo by nemuselo být takové, jaké je. X, nebo alespoň X tak, jak existuje nyní, není podmíněno podstatou věcí samotných; proto není nevyhnutelné.

Většinou nezůstanou u tohoto, a tvrdí dále:

- 2) X tak, jak je, je dost špatné.
- 3) Byli bychom na tom mnohem lépe, pokud bychom X zcela odstranili, nebo alespoň radikálně transformovali.“ (Hacking, 1999, 6)

Vrátíme-li se k našemu příkladu sociálního vyloučení: pokud by se někdo pustil do kritiky tohoto pojmu z konstruktivistických pozic, nesnažil by se odstranit samotný jev (sociální vyloučení), ale tento pojem. Logika této kritiky je taková, že zavedením pojmu sociálního vyloučení ve skutečnosti chudým lidem můžeme škodit, a nikoli pomáhat, a proto by bylo lepší popisovat jejich situaci pomocí jiných pojmů, jako je např. tradiční pojem chudoby, nebo vykořisťování atd.

Na okraj této diskuse lze říci, že mi není znám žádný text, kterých by tímto způsobem útočil na pojem sociálního vyloučení. Důvodem zřejmě bude fakt, že jeho sociální konstruovanost a teoretický původ je dost zjevný, a není pokládán za přirozený. Jedna studie (Saith, 2007) se však dívá na jeho zakotvenost v kontextu rozvinutých zemí (tzv. globálního Severu) a na problémy, které vznikají při jeho aplikaci v zemích rozvojových. V Evropě patří mezi obecně přijímaná kritéria exkluze nedostatečná účast na pracovním trhu, vzdělávání, a dále špatný standard bydlení a omezená mobilita (z těch nejdůležitějších). V kontextu více či méně chudých rozvojových zemí však není tak snadné definovat normální míru integrace, neboť zde neexistuje sociální stát, formální trh práce

není všeobecně rozšířen, a velká část obyvatel žije z výnosu vlastní půdy. Proto je nutné pojem exkluze „přeložit“ – např. jako vyloučení z užívání půdy, nebo určitých základních služeb. Vidíme tedy, že u tohoto příkladu je bod 1) výše uvedené stupnice poměrně nesporný, zatímco bod 2) a 3) není nutné zdůrazňovat, ačkoli se můžeme setkat s debatami, zda je pojem sociálního vyloučení užitečný pro praktickou politiku. To ovšem není kritika konstruktivistického ražení.

Nyní se vrátíme k otázce rozmanitých postojů k sociální konstrukce, seřazených podle míry kritického zaujetí (neboť naším tématem je kritický akcent sociálního konstruktivismu). Tyto stupně zaujetí jsou tedy následující: konstruktivismus historický, ironický, reformistický, demaskující, rebelující a revoluční. (Hacking, 1999, 19) Můžeme snadno rozeznat jistou míru nadsázky, ale jedná se o užitečné rozčlenění. První stupeň neznamená o moc více než tvrzení, že X vzniklo s jistou mírou nahodilosti v historických procesech; neliší se příliš od praxe samotných historiků. Budeme-li tvrdit, že moderní pojetí vztahu muže a ženy ve starších dobách neexistovalo, lze to doložit pomocí odkazů na literární a filosofická díla, proměny legislativy týkající se rodiny, a na měnící se postoje samotných žen a mužů, jichž se to týká. Tím netvrdíme, že je toto pojetí špatné.

Druhý stupeň charakterizuje postava cynika, pronikavého pozorovatele, který velmi dobře rozumí podstatě sociálního světa a jeho zdánlivosti a směšnosti; neví však jak, nebo nechce, s ním cokoli dělat, jakkoli ho měnit. Vynikající ukázkou tohoto přístupu je v českém prostředí Milan Kundera, autor následujících řádků: „Nepíšu, nýbrž *žiju*, a pohrdám, upřímně řečeno, autory příběhů psaných na papír, pohrdám těmito upocenými opisovači života. Zbožňuji zato autory příběhů žitých v životě. Sám se mezi ně počítám. V životě jsou totiž dva druhy lidí: autoři života a figury života. Jedni uskutečňují v životě plány a nápady své vlastní fantazie, druhí jsou nástrojem těch prvních. Jedni žijí, druhí, abych tak řekl, jsou žiti. Jedni v životě hrají text jimi samými vytvořený, druhí hrají text, jež nevytvořili.“ (Kundera, 1963, 9) Tato pasáž z povídky *Já, truchlivý bůh* ilustruje nadnesený pohled, pod kterým se rozpadá fasáda každodenních samozřejmostí, a je vidět množství konvencí a drobných pohledů stranou, díky nimž život běží přirozeně, bez rušivých zadrhnutí. Autoři života vidí pod povrch, a mohou proto manipulovat do jisté míry s životy druhých i svými, ačkoli je – alespoň v Kunderových povídkách – za čas doběhnou nezamýšlené důsledky vlastních machinací. Ačkoli to, co vidí, nepokládají za nijak zvlášť dobré nebo úctyhodné, nemají žádný důvod bouřit se proti tomu, natož

riskovat svou existenci za prosazení jakékoli alternativy. Buřiči a revolucionáři jsou jim stejně úsměvnými figurkami, jako ostatní lidé, a nakonec i oni sami.

Další stupeň zaujetí obsazují reformisté a demaskátoři. Jejich postoj již zahrnuje také bod 2), tedy že X v té podobě, jak jej známe, je dosti špatné. Reformista sice neví, zda existuje nějaká funkční alternativa k tomu, co podrobuje kritice, ovšem přesto chce alespoň navrhnout některé dílčí úpravy, aby X nebylo tak špatnou věcí. Demaskující postup je naproti tomu výrazně intelektuální záležitostí – tím, že poukážeme na skutečné fungování určitých institucí, je podkopáváme, neboť narušíme jejich legitimizaci. Budování infrastruktury silnic a železnic v evropských koloniích bývá oslavováno jako nezištný dar civilizace zaostalým národům; nebo alespoň jako jistá náhrada za bezohledné vytěžování kolonizovaných zemí. Jejich odhalení jako kanálů, které sloužily k efektivnějšímu plnění bohatství, odbourává jeden z prvků sebeospravedlnění novověkých evropských dějin (pro ilustraci viz Reichart-Burikukiye, 2012). Abychom zvolili příklad bližší každodennímu životu moderních společností, podívejme se ještě na problematiku genderu. Máloco se jeví přirozenější, než dělení lidí na muže a ženy, s celým množstvím rolí, které jsou s jedněmi a druhými spojovány. Již odhalení vysoce nahodilé povahy mnoha těchto rolí je destabilizující, a ještě více, pokud dokážeme, že mají původ v podmínkách nadvlády mužů nad ženami.

Většina feministických (většinou) autorek a (méně často) autorů však jde ještě dále, a jejich stanovisko zahrnuje též bod 3 uvedené kategorizace, totiž že pokud bychom odstranili X – v tomto případě genderové uspořádání společenských vztahů –, byli bychom na tom lépe: ženy, ale i muži. Postupují tedy ke kategorii rebelující, a odsud někteří až k revoluční snaze změnit svět okolo nás. Ovšem obecně platí, že zatímco papír snese leccos celkem bez odporu, snaha o změnu panujících poměrů vyvolá odpor značný a na mnoha místech, neboť obnáší jednak změnu myšlení ostatních lidí (která je sama o sobě náročná), jednak změnu jednání, a také odporuje setrvačnosti existujících institucí a všech, jimž stávající stav poskytuje zajištěnou existenci. Proto se změny navrhované revolucionáři zřídka odehrají tím tempem a v té podobě, kterou si představují. (Hacking, 1999, 21)

3.1 Nová „přirozená kategorie – syndrom CAN

V této podkapitole se seznámíme s jednou případovou studií, týkající se velmi blízce problémů sociální práce. Jedná se o analýzu vzniku a rozšíření kategorie zneužívání

(týrání) dětí (*child abuse* – poněvadž je tento pojem obtížně přeložitelný ve všech jeho konotacích, budu nadále pracovat s výrazem „syndrom CAN“ nebo jenom „CAN“, tedy *child abuse and neglect*). Tato analýza se nachází v téže Hackingově knize (1999, 125-162), a dále ve studii *Rewriting the Soul* (Hacking, 1995, 55-68).

Co znamená tvrzení, že je idea syndromu CAN sociálně konstruována? Nedochozí tím k bagatelizaci zla, které dopadá na týrané děti? Nebo velkých společenských nákladů, které jsou spojeny s opakováním téhož patologického chování v dalších a dalších generacích? Tyto otázky mohou symbolizovat odpor proti úvahám o sociální konstrukci takového fenoménu.

Nicméně idea CAN dětí zde není odevždycky. Její vznik a následný vývoj lze sledovat v plném světle dějin současnosti, neboť se poprvé objevuje v roce 1961 v okruhu skupiny pediatrů z amerického Denveru. První referencí, ke které odkazovala tato idea, byly děti bité tak, že měla na rentgenu nebo přímo na těle viditelná zranění. Tato reference se ovšem brzy rozšířila na mnohem širší škálu ublížení; vznikla též řada institucí a byly schváleny zákony, které měly proti tomuto zlu bojovat; v obecném povědomí se mezitím ustavila kategorie, jejíž význam nelze překladem plně zachytit – *child abuser*.

Zde se podíváme na rozvoj této ideje, a její explozivní rozšíření, přičemž můžeme předpokládat, že a) různé formy násilí na dětech existovaly i před objevením pojmu zneužívání dětí, b) existují i v zemích, kde se tento pojem neuchytil (neboť se jedná především o záležitost USA), a c) po objevení syndromu CAN nedošlo k masivnímu nárůstu jeho výskytu. Tyto předpoklady jsou empirické, ale jedná se o dostatečně samozřejmé věci (alespoň body a) a b), abychom je mohli brát jako pozadí diskuse.

CAN je interaktivní druh věci (Hacking, 1999, 130). Jeho interaktivita spočívá v tom, že popisuje lidské chování, a zároveň lidé na něj reagují, čili lidské chování ovlivňuje. Klasifikujeme-li někoho jako pachatele tohoto činu, má to na něj zásadní dopady ve všech aspektech jeho existence. Přitom panika, kterou toto téma právě v USA vyvolává, neodpovídá celospolečenskému významu problému. Chudoba a její následky maří životy i zabíjí více dětí, než CAN; ovšem pozornost oficiální sociální politiky vůči ní přinejlepším stagnuje, a spíše klesá (Hacking, 1999, 133). Ovšem Abychom tomu porozuměli, podívejme se nejprve na nástin historického vývoje.

Devatenácté století, resp. jeho poslední třetina, poznalo hnutí proti krutostem páchaným na dětech; je příznačné, že se jednalo o rozšíření agendy hnutí proti krutosti na zvířatech (Hacking, 1995, 57). Existují zde mnohé analogie, včetně např. nadšení pro odebrání dětí

špatným rodičům. V několika významných ohledech se však liší. A) Hnutí proti krutostem na dětech se zaměřovalo na skutky páchané chudými lidmi na jejich dětech. Naproti tomu boj proti CAN probíhající od šedesátých let dvacátého století je vyhraněně beztrždní, neboť to je podmínkou, aby nebyl interpretován jako liberální (tj. levicová) agenda. Jenom díky potlačení tématu chudoby se z něj mohlo stát skutečně celospolečenské téma. B) Krutost na dětech byla chápána jako velice špatná věc, ale nikoli jako vrchol zla – to dosvědčuje i spojení se zvířaty. Jednalo se o jednu z více krutostí, jistě odpornou a zavrženíhodnou, ale nikoli výlučnou. Proti tomu debata o CAN je prosycena obrazy zla, ohrožení a pošpinění. Jak pachatel, tak oběť CAN jsou poskvřeni po celý svůj život. C) Hnutí viktoriánské epochy nemělo charakter léčby, zatímco CAN je od počátku medikalizováno. To znamená, že jeho pachatelé jsou pojímáni a je s nimi nakládáno jako se specifickým druhem lidí, lidských osob. Naproti tomu násilný rodič nebyl určitým druhem člověka, o němž by bylo možno vytvářet specializované vědění – ať medicínské, psychologické, či sociologické aj. D) V devatenáctém století kategorie nezahrnovala sexualitu. Existují dokumentované případy sexuálního zneužití dětí, které se dostaly také k soudu. Ovšem nikdy nebyly součástí agendy hnutí proti krutosti. Dnešní kategorie CAN má sexuální zneužití jako jednu z klíčových podkategorií.

Poslední bod poukazuje na další aspekt, totiž že CAN označuje příliš velké množství věcí na to, aby to byla jednoznačná kategorie. Vedle původního bití (jehož důkazem byly rentgenové snímky zahojených neošetřených zlomenin) se sem včlenily také různé formy zanedbání, drobné násilí, které je mnohde legitimní součástí výchovy a nemá dopady na zdravotní stav, a zmíněné sexuální delikty. Tyto dílčí problémy mají různý původ a korelují s odlišnými sociálními, psychologickými i zdravotními faktory. Takovéto propojení mnoha věcí umožnilo vytvořit širokou frontu, zvláště díky tomu, že byly vynechány jakékoli odkazy k sociálním nerovnostem jako jedné z příčin CAN.

Ještě k otázce sexuality. První veřejná expozice problému CAN v roce 1962 se dotýkala dětí mladších tří let, trestaných použitím nepřiměřené fyzické síly. Šlo nejenom o bití, ale též pálení cigaretami, opařování, nebo přivazování a zavírání do temných místností. Během krátké doby byla kategorie rozšířena na starší děti; ovšem sex byl zatím stranou. To se změnilo až v sedmdesátých letech, kdy se propojil feministický diskurs s bojem proti CAN. Objevuje se tvrzení o řadě „incestuálních“ praktik běžných v mnoha domácnostech. Tím dochází k výrazné proměně jak pojmu CAN, tak incestu. Součástí CAN se stává předčasné a vynucené (více či méně explicitně) vystavení dítěte sexualitě

rodičů, a to tak, že ji musí sledovat, nebo přímo snášet. Incest se také dramaticky rozšiřuje. Původní význam tohoto mocného tabu je v zákazu pohlavního styku. Nyní se do něj dostává také hlazení, laskání a mazlení, tedy aktivity se zřetelným sexuálním podtónem, které ale nejsou znásilněním. Ostatně povědomí o této rané expozici sexualitě existovalo i dříve (Kinsey uvádí jeho výskyt u 24% žen, Hacking, 1999, 139), aniž by to bylo chápáno nutně jako problém.

Posledním bodem, který zde zmíníme, jsou pozoruhodné statistiky syndromu CAN. Kdy můžeme říci, že nějakému problému jasně rozumíme? Tehdy, když jsme schopni jednoznačně přiřadit jeho výskyt jednotlivým případům. Řečeno poněkud jasněji: můžeme-li říci, že toto a toto je bez pochybností a sporů případem CAN, potom konceptu plně rozumíme. Ne-li, potom je zde nějaká nejasnost či pojmová rozmlženost.

U našeho případu existují přinejmenším pochybnosti o spolehlivosti příslušných statistik. Nevíme, zda je pozorovaný nárůst výsledkem skutečného nárůstu totožných skutků, nebo lepšího reportování, nebo zahrnování většího množství jevů do této kategorie. Nicméně vraťme se nejdříve na počátek. Snaha spočítat výskyt CAN provázela již první prezentaci problému. Hacking (1999, 144) rozumně navrhuje, abychom jako základní měřítko vzali úmrtí – a počet zabitých dětí rodiči zůstává navzdory vší politické intervenci víceméně konstantní. Naproti tomu nárůst CAN je enormní. První studie z roku 1968 dochází k číslu 7000 pro USA. V roce 1982 se dostáváme k 1,1 miliónu. Je to důsledek měnících se definic: striktně definované fyzické týrání obnáší asi 60 000 případů. Ovšem dostává se sem sexuální zneužití. To podle některých odhadů postihuje až 60% dívek a 30% chlapců (Finkelhor, 1986). Zde se ovšem setkáváme s politickou agendou, jejímž účelem je odhalení rozsahu, v jakém muži terorizují ženy, a naopak poměrně daleko od agendy sociální práce.

Mohli jsme tedy na pojmu CAN vidět, jak se vyvíjí a transformuje význačný sociální koncept, ovlivňující životy mnoha lidí. Jednou z podstatných charakteristik je objektivní, medicínský charakter – a současně je zřejmé, kolik politických a společenských hnutí ovlivňuje jeho definici a působení. Jedná se tedy o vynikající příklad sociální konstrukce, probíhající přímo před našima očima.

4 Přístup Michela Foucaulta k problematice moci

Michel Foucault je autorem překračujícím mnohé zavedené hranice v chápání společnosti. Důležitým motivem, který dovádí k radikálním závěrům, je historičnost. Tzn., že struktury, které pokládáme za samozřejmé stavební kameny světa a společnosti do té míry, že si je většinou ani neuvědomujeme, staví do popředí analytického zájmu a studuje okolnosti jejich vzniku. První z těchto struktur, kolem které se všechny analýzy rozvíjejí, je subjekt (Foucault, 1982). V těsné souvislosti se studiem subjektu analyzuje mocenské praktiky.

Od prvních řádků knihy *Dohlížet a trestat* (Foucault, 2000) má čtenář možnost nahlédnout do osudů odsouzených. Odsouzených, kteří žili ve Francii a nedělilo je od sebe ani sto let. První z nich je neúspěšný kralovrah Robert-François Damiens. Jeho „svatokrádežná ruka“ se provinila tím, že dýkou způsobila povrchové zranění králi Ludvíku XV. Za to jeho tělo muselo nést trest vyhrazený kralovrahům, smrt rozčtvrcením tahem koní. Druhý odsouzený není konkrétní osobou, nýbrž abstraktním vězněm a terčem detailních praktik dozoru, ovládání a nápravy. Z Damiensových rukou bylo kleštěmi trháno maso, jeho nohy byly řezány, byl poléván rozžhavenou sírrou a olejem; při tom všem byla jeho duši poskytována útěcha. Vězeňský řád sestavený panem Léonem Faucherem dbá na to, aby ani nejmenší díl dne neuplynul bez užitku. Jejich těla jsou zaměstnána prací a je jim poskytnut potřebný odpočinek, jakož i potrava a hygiena. Na duši působí studium a mravoučná ponaučení.

Sotva si lze představit větší kontrast v zacházení s jednou kategorií lidí, s odsouzenými. Přivádí k prvnímu z důležitých momentů Foucaultova díla, který se prolíná všemi jeho historickými studii. Tímto momentem je přetržitost, nespojitost dějinného vývoje. Dívá se na jednotlivé epochy lidských společností jako na osobité celky, které se vzájemně odlišují v chápání sebe sama i světa, ve kterém existují. Odlišné způsoby trestání jsou jedním z projevů odlišného souboru hodnot a představ toho, co je v životě podstatné a smysluplné. Tyto soubory nelze převádět jeden na druhý, pokud jim chceme porozumět.

Kruté trestání, které masakruje a devastuje tělo odsouzence, má svůj smysl ve světě, ve kterém je vážný zločin prohřeškem vůči vyššímu řádu, a trest je nápravou porušení, které tento řád utrpěl. V Damiensově případě se jednalo o trest výjimečný intenzitou, ovšem nikoli vlastní logikou. Také jiné zločiny bývaly trestány s podobnou nevšímavostí k tělu jako potenciálnímu nositeli užitku, kterého je třeba napravit a vrátit na správnou cestu,

nikoli jej učinit živoucím obrazem porušení řádu a přitom jej často nenávratně poničit. Propracované, metodické a neokázalé trestání, typické pro moderní nápravná zařízení, naopak dává smysl v rámci uspořádání zaměřeného na užitek, účinnost a maximalizaci zisku ze všech činností. Vězně je potřeba navrátit nazpět do stavu, ve kterém budou užiteční a produktivní. Podobný přístup panuje také ve vztahu k ostatním věcem světa, jak vůči lidem, tak vůči přírodě. Obojí je více či méně pojmáno jako zdroj užitku. V následujících odstavcích s pomocí tohoto příkladu přiblížím Foucaultovu metodologii.

4.1 Archeologie a genealogie

Tento drobný příklad ilustruje dva „světy“, které jsou si v jistém smyslu vzájemně nesrozumitelné. Foucault klade důraz na předěly, které mezi nimi existují, spíše než na spojitosti. Pro označení odlišných způsobů organizace vědění používá pojmu „diskursivní formace“. Liší se tím, že považují jiné věci za smysluplné a věrohodné, jiné vědění za „seriózní“. Tak by informace o míře gramotnosti nebo kvalitě životosprávy poddaných mohla být pro středověkého panovníka možná osobně zajímavá, ale v zásadě bezcenná; pro představitele tehdejší učenosti by postrádala prestiž a souvislost s celkem vědění. Moderní vlády mají naopak pro získávání těchto informací specializované aparáty, a využívají je pro směřování svých vzdělávacích či zdravotních politik. Přístup, který odkrývá tyto diskursivní formace, nazývá Foucault archeologií, hledání světů, které už neexistují. Archeologie dovede ukázat, že lidé v jiných dobách mysleli jinak, a přitom nebyli o nic méně racionální než my. Svou kritikou narušuje představu o nadřazenosti současných myšlenkových pozic. Nedovede ovšem vysvětlit proměny a přechody mezi jednotlivými diskursivními formacemi.

Proto ve své další práci klade Foucault rostoucí důraz na genealogický postup. Ten lze chápat jako hledání historického vývoje současných institucí. Zájem o instituce především znamená, že se do popředí dostávají konkrétní praktiky, způsoby, jak se věci dělají, a vývoj diskursů zkoumá v souvislosti s praxí (Smart, 2003: 211). Pohled zaměřuje na nenápadné, nesystematické a přízemní procesy, během kterých docházelo ke změnám mocenských struktur a současně i chápání reality. Nenápadné v tom, že různé prvky moderní disciplinární moci (viz Foucault, 2000) se objevují na různých místech, vždy nejprve jenom částečně, jako doplněk starších způsobů. Neexistuje žádná ústřední autorita, která by vědomě a soustavně, podle nějakého konceptu prosazovala tento typ zacházení s vězni, žáky a studenty, nemocnými a dalšími skupinami. Nakonec, ačkoli humanitní ideály hrály

svou roli v přechodu k „jemnějším“ metodám trestání, stejně často byly metody disciplíny zaváděny z důvodů utilitárních, či jako okamžitá reakce na problém. Shrnuto, genealogická metoda je rekonstrukcí přetržitých a chaotických dějin, bez patosu a vznešenosti (Gutting, 2013). Jejím předmětem následně nejsou jenom vcelku zjevné věci, jako instituce typu vězení, školy nebo nemocnice; objektem tázání se stávají také „danosti“ lidské existence, jako sexualita nebo samotná subjektivita, kterou se každý vztahuje ke světu a sobě samému.

4.2 Nominalismus

Uvedené charakteristiky Foucaultova myšlení znamenají, že věci, se kterými se setkáváme, postrádají podstatu – nadčasové, neměnné jádro, které se pouze obléká do svršků jednotlivých kultur a epoch. Takový druh myšlení lze zahrnout do filosofické tradice nesoucí označení nominalismus (Hacking, 1999: 80n) . Pojmy mají k jevům a věcem jenom nahodilý vztah. To neznamená jenom, že konkrétní slovo může být nahrazeno jiným, jeho význam se posunout apod. Především věci samy, tak, jak jsou v jazyce reprezentovány pojmy, jsou souborem prvků, které spolu nemusí nutně souviset. Souvisí spolu v našich představách, a struktury, které vidíme, jsou ustálenými, funkčními konvencemi, nikoli „pravdou věcí“. Uplatnění této vize v sociologii přírodních věd bude rozebráno v následujících kapitolách. Těžiště Foucaultových zkoumání bylo u moderních věd o člověku, zejména aplikovaných: u medicíny, kriminologie, pedagogiky atd. Zabýval se tím, jaký druh objektů vytvářejí, a jaké jejich aktivita tvoří lidi.

Jedním z typických příkladů je duševní choroba (Foucault, 1994). Lidé „mají“ duše již velice dlouho, a též rozmanité zvláštnosti a prapodivnosti těchto duší neušly pozornosti dlouho před moderní epochou (pro přehled viz např. Millon, 2004). Vždy existovaly situace, kdy někdo svým chováním, pramenícím v neviditelných niterných motivech, rozrušoval řád a pravidelnost lidského soužití, a spolu s tím byla předkládána vysvětlení. Některé z těchto projevů mohly být klasifikovány jako neduhy těla, jiné v kategoriích morálky nebo hříchu, další zase jako součást normálního života. Teprve postupně vzniká moderní jméno shrnující škálu uvedených jevů coby „duševní choroba“ (či porucha). Nový termín dává smysl v souřadnicích vědeckého bádání, hledajícího materiální souvislosti a příčiny; a spolu s tím v kontextu institucí provádějících odpovídající intervence (tedy psychiatrických léčen). Nejprve se pojem ustavuje coby kategorie zahrnující již dříve pozorované výskyty šílenství. Postupně ovšem začíná žít svým životem a překreslovat

pojmovou mapu, ve které se členové naší společnosti pohybují. Objevují se nové stavy definované jako choroby (rozdvojení osobnosti, Hacking, 1998), jiné jsou přejmenovávány a redefinovány („hysterie“ aj.), další zase kolektivním rozhodnutím klasifikátorů opouštějí řady duševních chorob (homosexualita). Tato drobná historie ilustruje, jak vzniká zdánlivě jednoznačný pojem týkající se lidské přirozenosti v neustálých konstrukcích, a jeho spojitost s určitou škálou jevů se jeví být méně přirozenou vlastností věcí, a více záležitostí praktické intervence, politického vlivu, ekonomického řádu apod. V tomto bodě je třeba konečně přikročit k otázce moci, a to v její souvislosti s věděním.

4.3 Moc a vědění

„Analýza moci“: pokud bychom v maximální zkratce chtěli shrnout Foucaultovo dílo, posloužila by tato poměrně dobře. Důraz přitom leží na slově analýza: jedná se o detailní rozbor konkrétních uplatnění moci, nikoli o budování všeobecné koncepce, tím méně o postulování jakési vše prostupující síly, před kterou není úniku, a která bez našeho vědomí formuje veškeré naše činy. Zvláště posledně uvedená dezinterpretace tyto analýzy často postihla. Latour (2005: 86) s ironií poznamenává, že jakmile byly Foucaultovy knihy přeloženy do angličtiny a přeletěly oceán, došlo přesně k tomuto absolutnímu – a absurdnímu – obratu.

Zájem o analýzu s sebou nese též to, že většina závěrů týkajících se moci je rozptýlena v jednotlivých knihách. Lze se však opřít též o jednu kratší stať, v níž Foucault reflektuje svou práci a nabízí shrnující pohled na ni. Jde o stať z roku 1982 *Subjekt a moc* (Foucault, 2003). Hned v úvodu autor deklaruje, „co bylo v posledních dvaceti letech cílem mé práce. Nešlo tu ani o analýzu fenoménu moci, ani o to, abych pokládal základy takové analýzy. Mým cílem bylo vypracovat historii různých způsobů, jimiž jsou v naší kultuře lidské bytosti přetvářeny v subjekty.“ (Foucault, 2003: 195) Tedy moc jako jeden ze způsobů – nebo součást různých způsobů – utváření lidí jako subjektů.

Ačkoliv můžeme v detailu vždy mluvit jenom o konkrétní formě moci, lze uvést také několik obecných charakteristik pojmu. Moc je tedy obecně uplatňováním vlivu na svobodné subjekty. „Svobodné“ znamená, že mají určitou škálu možností, jak jednat a reagovat. Nejsou zcela předurčeny. Moc je „soubor jednání, působící na možná jednání: uplatňuje se v oblasti možného, anebo se vписuje do chování jednajících subjektů: podněcuje, ovlivňuje, odvádí, usnadňuje či ztěžuje, rozšiřuje či omezuje, činí více či méně pravděpodobným; v extrémním případě zabraňuje či zakazuje absolutně; nicméně vždy je

to způsob jednání, působícího na jednající subjekt či jednající subjekty, pokud jednají anebo jsou schopny jednání. Jednání, působící na jiná jednání.“ (Foucault, 2003: 216) Moc tedy působí v poli možného. Svoboda subjektu, který by se zcela vyvázal z vlivu moci, by mohla být zrušena jenom čistým donucením, které ale už není mocí. Druhá krajnost, ve které je někdo zcela podřízen druhému, jako otrok v řetězech, již také není mocí, neboť zaniká pole možností jeho jednání, a zůstává již jenom nutnost.

Studium moci je studiem onoho podněcování, ovlivňování, usnadňování a ztěžování atd., které se nejenom uplatňuje na subjekty zvnějšku, ale též se vpisuje do jejich těl, jejich chování a strukturuje pole možností, které mají a které jsou schopny vidět. Každé takové působení se děje prostřednictvím konkrétní akce, má svého nositele. Foucault se snaží izolovat technologické mechanismy, kterými se moc reálně a tělesně vyjadřuje, tj. kterými zasahuje ty, kdo jsou jí podřízeni (Dreyfus, Rabinow, 1982). Hovoří metaforicky o mikrofyziice moci, která se dotýká drobných, dílčích projevů lidí, dělá jejich těla poslušnými a zároveň produktivními. (Foucault, 2000).

Speciální pozornost věnuje transformaci a rozvoji moci v moderní době, přičemž zde je nutné zdůraznit její niterný vztah k vědění. Efektivní uplatňování disciplinární moci je nemyslitelné bez důkladné znalosti jejího objektu (Rouse, 2005). Přirozeně každé „jednání působící na jiná jednání“ si vyžaduje znalost možností druhého a míst, na která je možno účinně působit. Otázka je, v čem je specifický mocenský vliv v moderní době. Jak již bylo řečeno, je cílem produktivita a poslušnost, a k jejich dosažení jsou mobilizovány tři základní techniky kontroly: a) hierarchické pozorování, b) normalizační sankce, a c) zkoušení (Gutting, 2013). A) Ke kontrole chování stačí v mnoha případech člověka sledovat. Uspořádání, jako např. sportovní stadiony, neslouží jenom k tomu, aby diváci mohli dobře vidět, ale též k tomu, aby mohl jeden pozorovatel snadno všechny přehlédnout. Ideálem dohledu je panopticon, model vězení Jeremyho Benthama, kde může jeden strážce vidět do všech cel; nemůže vidět do všech zároveň, ale samo vědomí, že mohou být kdykoliv sledováni, vytváří silnou kontrolu. Poněvadž zpravidla toto není možné, bývá kontrola uspořádána do hierarchické soustavy prostředníků, kteří sdělují informace na vyšší úrovni.

B) Hlavní funkcí moderní soustavy trestání je náprava deviantního chování. Deviace je ovšem vymezena statisticky, tedy jako nedostatečnost vůči nějakému kritériu, nízký pracovní nebo školní výkon, nepatřičné chování atd. V této souvislosti vzniká řada nových konceptů normality, které systematizují vědění relevantní pro normalizující úsudky. Lze

hovořit o „biografických jednotkách“, jako je delikvence či hyperaktivita. Dále o vývojových strukturách, jakými jsou „věku přiměřené“ výkony či chování. Nebo o takových znacích, jako je hladina cholesterolu či krevní tlak. Společnými charakteristikami těchto konceptů je, že na jedné straně individualizují, neboť každého je možno popsat jako soubor takových rysů, které má ovšem své vlastní a nezaměnitelné. Na druhé straně se takto tvoří shrnující koncept „populace“, která není jako lid, národ a podobné konstrukty obdařena jednotnou vůlí či povahou. Je souborem jednotlivců, z nichž každý je změřen a zvážen, a jeho hodnoty spoluvytvářejí statistickou hodnotu celku. Tedy, průměrná váha populace je složena ze všech vah jejích jednotlivých členů; zároveň jsou všichni členové poměřováni jako normální, podvyživení nebo obézní, se všemi důsledky, které z toho mohou plynout. Podvyživené dítě (a jeho rodiče) se potom stane terčem zájmu sociálních agentur, zatímco obézní člověk bude podroben minimálně nabádání lékařů, aby upravil svou životosprávu atd. Tímto způsobem mocenský vliv normalizuje, tj. uzpůsobuje jednotlivce žádoucí normě, čímž je činí produktivnějšími a užitečnějšími.

C) Poslední klíčovou praktikou disciplinární moci je zkoušení: „dohled, jenž dovoluje klasifikovat, třídit a trestat. Konstruuje nad lidmi viditelnost, na jejímž základě jsou rozdělováni a trestáni.“ (Foucault, 2000: 262). Je jedním z ústředních rituálů, manifestuje se během ní jak moc, tak ustanovení pravdy. Foucault užívá pojem ve větší šíři, než je zkoušení prováděné ve školách nebo při úředních ověřováních kvalifikace. Rozsáhlou oblastí přístupnou inspekci je zdraví, jak diagnostika chorob, tak ověřování způsobilosti pro rozmanité činnosti. Díky neustálé možnosti zkoušet pacienty v nemocnicích, podrobovat je tedy zkoumáním, se medicína postupně stává disciplínou založenou na experimentálních znalostech, nikoli na textech autorit z minulosti. Zde se jednatel ocitá jak v poli dohledu, tak v „síti psaní“, je pravidelně dokumentován, čímž se vytváří podklad pro normalizační sankci jak vůči němu, tak vůči všem ostatním.

4.4 Instituce a aparáty (dispozitivní) moci

Typickým rysem Foucaultových studií je zaměření na instituce. Domy pro duševně nemocné, kliniky, školy, vězení, armáda; na těchto místech nachází zřetelné projevy měnících se taktik moci a produkce vědění. Jsou privilegovaným místem pozorování, neboť zde můžeme sledovat mocenské vztahy – tedy ovlivňování jedněch činností jinými – v jejich nejučinnější podobě. Důraz na instituce ale může být také zavádějící, neboť zaprvé velká část jejich činnosti je zaměřena na vlastní reprodukci a nikoli na deklarovaný cíl, což

nás může vést k záměně. Zadruhé svádějí k tomu, abychom je brali jako vysvětlení a původ mocenských vztahů, nikoli jako místo, kde se výjimečně zřetelně projevuje to, co je jinak součástí celého sociálního života.

S touto výhradou je možné pokračovat k definici mocenských aparátů. Ty jsou konstrukcemi propojujícími „zcela různorodý soubor prvků sestávající z diskursů, institucí, architektonických forem, administrativních regulací a opatření, zákonů, vědeckých tvrzení, z filosofických, morálních a filantropických názorů – ve stručnosti stejně tak z řečeného, jako z nevyřčeného.“ (Foucault, 1980, 203). Aparát je potom systémem vztahů mezi těmito prvky.

Foucault analyzuje tyto vztahy a jejich povahu v různých situacích. Např. jeden diskurs může jednou vystupovat jako oficiální program určité instituce, podruhé jako ospravedlnění nebo maska praktik, které samy zůstávají skryty, potřetí jako reinterpretace nebo racionalizace určité praxe. Aparát jako konstrukce je tedy značně proměnlivý, „tekutý“.

Nakonec se věnuje jeho strategickým funkcím, tedy aparátu jako nástroje k řešení urgentní potřeby vzniklé v některých historických dobách. Takto instituce léčebny vzniká v odpovědi na potřebu asimilovat nezakotvenou populaci, která je pro merkantilistickou ekonomiku zátěží.

Zde rozebrané základní pojmy Foucaultovy sociologie ukazují cestu k poslední kapitole, věnované Bruno Latourovi a do jisté míry též širšímu proudu, ke kterému se řadí, a jímž je „teorie sítí aktérů“ (jde o překlad anglického *actor-network-theory*). Foucault se zaměřil na soubory heterogenních prvků, které jsou propojovány do originálních aparátů umožňujících efektivní vykonávání moci nad specifickými skupinami lidí – duševně nemocnými, trestanci, vojíny nebo žáky ve školách. Latour zdůrazňuje, že sociální svět nezná hranici mezi „přírodou“ a „společností“ (či „kulturou“); to, s čím se zde setkáváme, jsou konstrukce propojené dohromady dlouhými řadami ne-lidských aktérů, umožňujících cirkulaci sil.

5 Bruno Latour a konstruktivismus

5.1 Princip neredukovatelnosti

Výchozím principem, na kterém staví Latour svou sociální analýzu, a také filosofii, je neredukovatelnost. Ve svém drobnějším díle, které je připojeno ke knize (v anglickém překladu) *Pasteurization of France* (Latour, 1988), tento princip uvádí následovně: „Nic nelze redukovat na cokoli jiného, nic nelze z ničeho vydedukovat, ale vše může být s čímkoli spojeno.“ (Latour, in Harman, 2005, 13). V této větě je nastíněna celá filosofie. Každý člověk a každý objekt zde stojí sám za sebe jako síla, se kterou je nutno počítat, a která může působit. Žádný aktér, ať by byl jakkoli triviální, nemůže být ignorován jako pouhý šum ve srovnání se svou esencí, kontextem, svým tělem, či podmínkami možnosti. Vše musí být pojato v maximální konkrétnosti, a vše je na stejné rovině.

Latourovým hlavním sociologickým zájmem je věda. V tomto neredukovaném obrazu světa se věda či filosofie snaží uchopit různé síly ve světě – ovšem stejně tak se o to snaží generálové, chirurgové, chůvy, spisovatelé, inženýři a další. A ačkoli jsou všichni tito aktéři lidé, neliší se podstatně od různých sil, které lidské nejsou. Svět je řadou vzájemných vyjednávání mezi směsicí různých sil, a takový svět nelze rozdělit na předem definované jednoznačné kategorie – jako třeba „příroda“ a „společnost“. Nevíme, jaké síly v různých situacích působí, ani jaká je jejich rovnováha. Proto nesmíme redukovat.

Důsledkem je, že nelze filosoficky odvozovat povahu jednotlivých sil/věcí z prvních principů, nýbrž jediné sledovat tyto věci v akci, a popisovat to, co vidíme. Proto je pro Latoura experimentální věda důležitější než pro snad všechny myslitele. Při jejich zkoumání se opírá o několik základních pravidel, která jsou vodítky pro práci v rozsáhlém a nepřehledném empirickém světě. Těm se budou věnovat následující pasáže.

Prvním z nich je, že svět je utvořen z aktérů či aktantů (lze též mluvit o objektech). Aktanty jsou atomy a molekuly, děti, dešťové kapky, vlaky, politici nebo zlomky. Ontologicky jsou všechny tyto objekty ve stejném postavení. Atom není skutečnější ani méně skutečný, než Mezinárodní olympijský výbor, nebo invaze v Normandii, ačkoli je např. mnohem trvalejší než tyto. Tímto principem je zrušeno klasické rozlišení mezi přirozenou substancí a umělým agregátem, jak o něm hovořil např. Leibniz. Stejně tak ztrácí význam dělení na myslící lidské bytosti, a v principu nepoznatelný vnější svět, neboť pro Latoura není člověk o nic více (ani méně) aktérem než větrný mlýn, kopretiny nebo Thajsko. Opouští také další klasický rozdíel, a to mezi substancí a jejími vlastnostmi

(akcidenty). Aktant není žádným privilegovaným jádrem, okolo něhož by se nabalovaly různé charakteristiky a vztahy. Povrch věci by potom byl pouze derivací její hlubinné podstaty, což by bylo v rozporu s neredukovatelností. Žádná z vlastností věci nemůže být jednoduše odstraněna, aniž by tím byla pozměněna také tato věc sama. Plná konkrétnost znamená, že je věc naprosto totožná s úplným výčtem svých charakteristik.

Druhým principem je samotná neredukovatelnost. Žádný objekt není ze své podstaty redukovatelný na jiný. V jednom úhlu pohledu nemůžeme nikdy náboženství vysvětlit plně pomocí sociálních faktorů, ani 1. světovou válku jako důsledek vlakových jízdnicích řádů; ale z jiného úhlu nám nic nebrání, abychom se stále pokoušeli o taková vysvětlení, a někdy se může podařit, že jsou velice přesvědčivá. Je totiž vždy možné něco vysvětlit pomocí něčeho jiného – třeba pohyb planet pomocí rovnic –, ačkoli tato věc není totožná s oněmi rovnicemi. Musíme ovšem předložit způsob, jak se jedna realita transformuje do jiné.

To vede ke třetímu bodu, jímž je překlad. Když Stalin s Žukovem nařídili obchvatný manévr u Stalingradu, nejednalo se o čistý diktát, který by prostoupil veškerý prostor, a bezprostředně a transparentně řídil všechny aktéry. Vidíme zde namísto toho velice rozsáhlý proces zprostředkování, který sám vyžaduje práci. Štábní důstojníci vytvářejí na velkých mapách detailní plány, které jsou následně přeloženy do rozkazů pro jednotlivé oddíly; velitelé těchto oddílů tyto rozkazy předávají dále, a každý při tom má svůj styl a vychází z osobního vztahu s vojáky; nakonec každý voják musí sám za sebe hýbat svým tělem tak, aby provedl poslední překlad plánů a rozkazů. Při akci se objevují nečekané překážky, a je nutné improvizovat. Nepřítel neočekávaně opouští některá stanoviště, jinde však klade stejně neočekávaný urputný odpor. Taková série překladů se objevuje v každé sociální situaci, neboť žádná část světa není pouhou transparentní spojkou, nýbrž médiem, zprostředkovatelem. Ten vždy vykonává určitý díl práce při překladu sil a jejich působení z jednoho bodu skutečnosti do jiného. Každý ždibec reality si zaslouží svou důstojnost. Každý totiž po svém působí, a klade odpor jiným.

Nakonec začtvrté, aktanty nejsou silnější nebo slabší díky nějaké vlastnosti své podstaty. Získávají na síle jedině díky spojením, aliancím, s jinými aktanty. Pokud by nikdo nikdy nečetl Mendelovy texty, zůstane jeho průlomové zkoumání v genetice slabé. Letadlo se zase může zřítit, pokud selže několik hydraulických zařízení, ovšem jejich schopnost klást odpor je oslabena, pokud jsou včas odhaleny a vyměněny za jiné. Pro Latoura není objekt substancí ani esencí, nýbrž aktérem přizpůsobujícím se různým silám, a ovlivňujícím ostatní. Klíčovou charakteristikou jeho pojetí je, že všechny objekty jsou na

stejně rovině, žádný není svou podstatou nadřazen ostatním tak, že by je řídil nebo byl jejich původcem.

Teorie substance, odvozené od Aristotelovy filosofie, mají tendenci považovat za substance pouze věci „přirozené“, jako kočky, stromy, či duše; naproti tomu složitý stroj nebo politická instituce není tohoto označení hodna. Proti tomu Latourovu pojetí se snaží důsledně přiznat všem objektům stejnou existenci, bez ohledu na jejich rozsáhlost nebo složitost. Z toho plyne, že nejlepší způsob, jak objekty chápat, je jako události (Latour, 1988, 162). Neboť naprostá konkrétnost se vždy odehrává v jednom čase, na jednom místě zcela jedinečně. Právě takto jsou plně rozvinuty všechny charakteristiky, které objekt/aktant má, nic nezůstává skryto v pozadí, bez proměny. Vše vstupuje do interakcí s vnějším světem. Objekt nemůže být odlišný od svých vlastností, neboť to by podle Latoura znamenalo existenci jakési beztvarého, nehmatatelného cosi stojícího vedle pozorovatelných charakteristik. Zde jsou všechny charakteristiky rovnocenné, a všechny tak či onak vstupují do vztahů s dalšími objekty. V důsledku také zaniká představa trvanlivosti substance. Že hovoříme o jedné věci – třeba o jednom psu – jako o tomtéž po mnoho dnů a roků, je náš způsob používání jazyka; nicméně sám pes se v různých situacích a konfrontacích se světem neustále proměňuje.

Proměňuje se, avšak představuje poměrně stabilní alianci – podobně o určitém tvrzení můžeme říci, že je pravdivé, poněvadž je soudržné, jeho části spolu dobře drží pohromadě. Není tomu tak, že by pravda jako sama o sobě působící esence se vtělila do tohoto tvrzení, a tak způsobila, že je soudržné (Latour, 1988, 185).

Latour je nicméně zásadním odpůrcem *sociálního* konstruktivismu. To, že všechny objekty jsou na stejné rovině a předem neexistuje žádná hierarchie mezi nimi (je ji však možno vytvořit a udržovat) neznamená, že mluví o relativismu v tom smyslu, že vše je záležitostí volné interpretace. Není, neboť objekty kladou sobě navzájem, a tedy i lidem a jejich výkladům, odpor. Jsou výklady silné a slabé, a jejich úspěch závisí na tom, jak se dovedou vypořádat s odporem kladeným různými objekty, jak těmi vysvětlovanými, tak i alternativními výklady. Prosazování nového výkladu má vždy svou cenu. Lze zpochybnit Newtonovy zákony pohybu, ovšem cenou může být, že člověk zůstane zapomenutým patentovým úředníkem ze Švýcarska. Toto riziko Albert Einstein podstoupil, a poněvadž se mu postupně podařilo získat silné spojence – jeho rovnice se ukázaly být platné, a byly podpořeny také pozorováním –, stal se jeho výklad silným aktantem, se kterým se musí dnes vypořádat každý zájemce o fyziku. Proto fráze „anything goes“ opomíjí energii, která

je vložena do budování asymetrií a nerovností mezi různými interpretacemi. Nicméně pokud je tomu věnována dostatečná energie na překonání odporu všech možných prostředníků, potom skutečně jde leccos, ovšem je nutné počítat s rizikem selhání takového podniku (Latour, 1988, 168). Uvedený příklad nás přivádí k hlavnímu zájmu Bruno Latoura, kterým je věda a způsob vědecké práce, tedy procesu, během kterého dochází k produkci různých tvrzení.

5.2 Zkoumání laboratorního života

Kniha *Laboratory Life* pochází ze studijního pobytu, který Latour absolvoval v Salkově institutu v San Diegu, a strávil u zdejšího týmu endokrinologů dva roky. Výsledný text publikoval ve spoluautorství se S. Woolgarem (viz Latour, Woolgar, 1986, 1. vyd. 1979), a stal se tak jedním ze zakladatelů etnografie a sociologie vědy.

Hlavním záměrem této specifické disciplíny je pochopit způsoby, často neuspořádané a improvizující, kterými věda produkuje své vědění. Není přitom nutné příliš zdůrazňovat rozdíly mezi přírodními a sociálními vědami, nebo jinými způsoby zkoumání. Ty jsou institucionální povahy, ale při etnografickém pohledu nemají takový význam, jak by se mohlo zdát, a zase se objevují některé plynulé přechody: fyzici mají své výzkumné nástroje, ale stejně tak sociologové, a mnohé, co se dá naučit na jednom poli, lze aplikovat také v sociálních vědách.

Prvním poselstvím této knihy je, že „vědecký kmen“ (Latour, Woolgar, 1986, 17) se svou povahou příliš neliší od jakéhokoli jiného kmene. Vědci mají kulturu, mají svá přesvědčení, a uvyklé praktiky. Pracují, roznášejí drby, a také se starají o svou budoucnost. A nakonec tak či onak při své práci, a se všemi svými praktikami a přesvědčeními, vytvářejí vědění, tedy vědecké poznání a popis skutečnosti. Výzkumná otázka etnografie vědy zní – jak to dělají, jak vytvářejí vědění?

Etnografie vědy většinou více či méně pracuje s konstruktivistickými východisky, tedy že je vědění konstruováno vědeckými praktikami. Je třeba poznamenat, že to není totéž jako říci, že je konstruováno vědci a jenom vědci. Do uvedených praktik jsou zahrnuty přístroje, architektonické řešení, texty, tedy celá řada účastníků (aktantů), a lidé jsou jenom jedni z nich. Tento proces je aktivní, vyžaduje si námahu a úsilí. Jedním z polemických cílů konstruktivismu je narušit představu vznikající v době osvícenství (Taylor, 2007), že příroda ukáže svou skutečnou povahu jaksi automaticky těm, kdo se jí snaží poznat, pakliže odloží stranou své předsudky. Ale opět, jak tato konstrukce probíhá?

Odpovědí na ni je více, nicméně Latour a Woolgar sledují materiální stopu. Neoznačili by se za „materialisty“, neboť nejsou přesvědčeni o tom, že vše je odvozeno nebo může být v posledku vysvětleno materiálními faktory. Nicméně se zajímají velmi silně o materiální stránku vědeckého provozu. To znamená, že se v první řadě věnují fyzickému vybavení laboratoře, a jeho architektonickému uspořádání. Nalezneme zde např. sekci chemickou, fyziologickou, nebo místo, kde se dělá papírování. Dále se věnují tomu, jak se různé materiály pohybují po budově – energie, peníze, chemikálie, lidé, zvířata, přístroje a nástroje, a všechny možné papíry. To vše putuje do laboratoře, a něco zase odchází ven. Hlavním produktem laboratorního provozu jsou potom texty. Jedná se o poměrně nákladný produkt: v cenách roku 1979 stál jeden podle vyčíslení v knize 30000\$.

Jak dochází k přeměně různých materiálních vstupů v texty? Autoři postupují v jednotlivých krocích. Nejprve pozorují pracovní stůl, který je uzlovým bodem celé produkční jednotky. Zde se setkávají dva druhy textů: jedny pocházejí ze světa mimo laboratoř, např. vědecké články nebo knihy. Druhé jsou vlastním produktem laboratoře, konkrétně tzv. zapisovacích zařízení (*inscription devices*).

Toto je druhý krok jejich argumentace. Zapisovací zařízení je „jakákoli část systému nebo určitá konfigurace těchto částí, která dokáže transformovat materiální substanci do tabulky či grafu, tedy do podoby přímo použitelné pro členy týmu.“ (Latour, Woolgar, 1986, 51). Počátkem takového zařízení mohou být krysy. Ty jsou obětovány, abychom vyextrahovali do malých zkumavek určité látky. Následně zkumavky umístíme do přístroje, který je promění v řadu tabulek či dat vytištěných (v té době) na archy papíru. Předpokládá se, že tyto zápisy jsou v přímém vztahu k „původní látce“.

V této fázi se stane to, že proces vytváření stop se rozplývá jako pozadí. „Konečný graf či křivka na něm vyznačená se stávají vlastním ohniskem diskuse o vlastnostech látky. Materiální aktivita, která ji vyprodukovala, a všechny aspekty často zdlouhavého a spleitého procesu produkce jsou uzavřeny do závorky během diskusí o významu grafu.“ (Latour, Woolgar, 1986, 51). Materialita procesu je vymazána, neboť nadále už se nediskutuje o samotných krysách, či o extraktech z jejich tkání. Jedná se o grafy zkonstruované z dat vyprodukovaných relevantními zapisovacími zařízeními. Na pracovním stole jsou k sobě kladeny tyto křivky.

Čtvrtým krokem je proces izolace, odhalení a pojmenování zkoumané látky. Vzorky z mozkové tkáně jsou podrobeny řadě rozdělení. Produktem je velké množství frakcí, u nichž mohou být sledovány rozdílné fyzikální charakteristiky, které nás zajímají. Výsledky

se ukáží jako série vrcholků na křivce grafu. Každý z nich reprezentuje jednu z frakcí, které mohou odpovídat jednotlivým chemickým sloučeninám. Aby se stanovilo, zda je sloučenina přítomna, jsou vzorky zaneseny zpět do fyziologické sekce, kde jsou podrobeny dalšímu rozboru. Porovnáním jeho výsledků s předchozím lze spatřit překryv jednotlivých vrcholků na grafu. Pokud se podaří tento výsledek zopakovat vícekrát, získá chemická frakce status „látky“ a dostane své jméno. (Latour, Woolgar, 1986, 60) Základem objevu určité látky jsou tedy víceméně podobnosti mezi křivkami grafu. Stejně tak důležité je, aby se tato podobnost objevila opakovaně; prchavé a přechodné látky, tedy křivky, které se objeví a zase zmizí, jsou naproti tomu označeny jako „artefakty“, tj. nezamýšlené produkty laboratorní práce, a nadále ignorovány.

Radikální krok této teorie je v tom, když autoři tvrdí následující: „Klíčový význam materiálního uspořádání laboratoře a jejích zapisovacích zařízení je v tom, že žádný z fenoménů, ‚o kterých‘ se mluví, by bez nich nemohl existovat. Bez rozboru by nebylo možné říci, že určitá látka existuje. Rozbor není pouze prostředkem k získání nezávisle existující entity; rozbor je procesem konstrukce této látky.“ (Latour, Woolgar, 1986, 64).

Nejde jenom o to, že jevy závisí na určitých přístrojích, nýbrž o to, že jsou naveskrze konstituovány materiálním uspořádáním laboratoře, konkrétně specifickými zapisovacími zařízeními. Tzn., že jsou konstruovány, a to nikoli lidmi, nýbrž souborem praktik umožněných jednotlivými prvky zapisovacího zařízení a dále sítí prvků, ve kterých mohou existovat tato zařízení. Pokud by toho nebylo, nemohly by existovat ani uvedené skutečnosti. To potom znamená, že zapisovací zařízení a jejich produkty jsou propracovanými uspořádáními prvků, které jsou více či méně nejisté, více či méně soudržné a nejisté.

Je evidentní, že takový popis vědeckého bádání opouští jak běžné chápání, tak většinu filosofických pojetí reality a způsobů, jak ji poznáváme. Určitě se nejedná o empiricismus: např. Merton (1973) předpokládá, že existuje externí, nezávislá realita, která má svou určitou formu, již my jenom odhalujeme, a občas se nám to podaří. Toto pojetí je nepochybně velice solidní intuicí, která je v základu i velmi propracovaných chápání vědy. Jak potom interpretovat opačné tvrzení – že jsou jednotlivé skutečnosti konstruovány praktikami, které využívají různé prvky, zejm. zapisovací zařízení. Jak chápat tvrzení, že bez rozboru by látka nemohla existovat?

5.3 Sociologie vědy

To nás přivádí k další práci k sociologii a filosofii vědy, kterou je *Science in Action* (Latour, 1987). Zde chce Latour systematicky shrnout postup, jak sledovat vědce a techniky při jejich práci, a sledovat produkty jejich práce ve společnosti. Zde se zaměříme na dva základní koncepty, které objasní o něco více dosavadní rozbor. Těmi jsou a) černé skříňky, a b) činnost na dálku. První je jeho termín pro to, co se tradičně chápalo jako ustálená substance, druhé potom značí způsob vztahů mezi objekty (aktanty).

Černá skříňka označuje jakýkoli objekt, který je natolik stabilně etablován, že bereme jeho vnitřní strukturu jako danou. Jeho vlastnosti, vnitřní uspořádání, nás nezajímají, poněvadž se při běžném zacházení s nimi zabýváme jenom vstupy a výstupy. Tento pojem rozvinul při analýze různých složitých zařízení, kterými jsme každodenně obklopeni. Například si můžeme představit počítač, na kterém je psán, nebo čten, tento text. Každý jednotlivý model má za sebou dlouhou historii, která zahrnuje jednak technické překážky, které bylo nutno při jeho vývoji překonat, jednak marketingové akce, které mu zajistily jeho místo na trhu a to, že se dostal právě na náš stůl. Technické řešení tohoto přístroje by mi bylo naprosto nepřístupnou záhadou, pokud bych o něm vůbec přemýšlel, což se stává pouze výjimečně. Nicméně může se stát, že náš počítač náhle a bez varování zkolabuje, a ohrozí i naše data. Tehdy se z černé skříňky stane neovladatelný zdroj paniky, který jako jakýsi zlý přízrak zničí týdny či měsíce života, podle toho, jaké množství našich souborů nepřezilo katastrofu, nebo podle toho, kolik je času od posledního zálohování. Podobně mohou v citlivějších povahách budit hrůzu rozmanité zvuky, otřesy a vibrace v letadle. V takových chvílích nás může na okamžik opustit důvěra v černou skříňku letadla a celého systému letecké dopravy, a my si uvědomíme, že se nacházíme deset kilometrů nad zemí bez možnosti jakkoli se dostat z případných problémů sami za sebe.

Černé skříňky tedy nahrazují tradiční představu substance (podstaty), zkrátka nějaké přirozené jednotky, která zůstává neměnná pod přechodnými vrtochy na povrchu. Namísto toho je objekt výslednicí velkého množství sil, které byly poskládány dohromady. Zatímco tradiční substance jsou jednotné a celistvé, černé skříňky charakterizuje mnohost – jako jednotné je chápeme jen do té doby, do níž „fungují“. Nicméně čas od času se ukáže, že vždy vznikají uprostřed sporů a konfliktů, například o to, jaký má být nejlepší design určitého přístroje, jakou použít architekturu nového počítačového čipu, nebo řešení motoru; většinu času však zůstávají stabilní a uzavřené. Postup Latourové sociologie vědy a techniky spočívá v jejich otevírání a ve sledování kontroverzí, které provázely jejich formaci.

Objevuje se tak obraz světa, ve kterém je množství vrstev a uskupení, z nichž žádné není přirozenější než ostatní. V závislosti na situaci můžeme každý objekt/aktant pojímat buď jako černou skříňku, nebo jako síť rozmanitých vztahů.

Důvodem, proč se Latour soustředí na vědu a její potýkání se se světem je, že zde se kontroverze provázející formaci různých aktantů projevují v obzvláště explicitní formě. Je normální vidět oblázek na pláži jako černou skříňku, kterou si můžeme strčit do kapsy, nebo s ní házet žabky, dokud nás geolog nepoučí o tlacích sedimentů nebo o žáru sopek, ve kterých byl pozvolna zformován. Aktanty či objekty jednájí, jak napovídá také jejich jméno (*aktant*), a když hovoříme o jejich jednání, děláme z černých skříněk konflikty různých sil, které se navzájem zkouší a bojují spolu.

Dobrym příkladem je molekula DNA (viz Latour, 1987, 21n.), kde rekonstruuje události vedoucí ke stanovení její struktury. Od roku 1953 je etablovaným vědeckým faktem to, co si můžeme přečíst při otevření encyklopedie, totiž že DNA má strukturu dvojitě šroubovice. Tento výrok již nikdo nezpochybňuje, maximálně pár naprostých outsiderů. Jedná se o centrální dogma genetiky. Pochopitelně každý jej může zpochybnit, avšak jedině za cenu zesměšnění ze strany odborníků na chemii i velké části vzdělaného publika. Tak se z dvojitě šroubovice stala černá skříňka, která slouží jako základ pro další, méně jisté teorie, a současně byla vyučována mnoha generacím dětí. Nicméně abychom otevřeli tuto černou skříňku, stačí, když si přečteme zprávu Jamese Watsona o jejím zrodu (Watson, 1983). Když spolu začali Crick s Watsonem spolupracovat v Cambridge roku 1951, nebylo ani zřejmé, že je DNA vůbec médiem genetické aktivity, poněvadž mnozí stále měli za to, že klíčovou roli v dědičnosti hrají proteiny. Tvar této molekuly byl naprostou neznámou, neboť snímky pořízené pomocí dostupných zobrazovacích technik byly nejednoznačné. Aby mohli dva mladí a neznámí vědci odhalit strukturu DNA, museli překonat mnoho potíží a získat řadu spojenců. Jejich protivníkem nebyl jenom Linus Pauling, nejznámější chemik té doby, nýbrž potenciálně též vedoucí jejich laboratoře, který nebyl spokojen s postupem jejich práce. Sestavení konečného modelu vyžadovalo harmonizaci velkého počtu prvků; ovšem postupně jejich model získával na síle a přesvědčivosti, a vyvracel pochyby oponentů, a průlomový článek s publikací výsledků otiskl časopis *Nature*. Tím ovšem nebyla kontroverze ještě zcela překonána, neboť i v dalších letech uvažovali někteří vědci seriózně o trojitě šroubovité struktuře. Nakonec Latour uvádí jako shrnutí sérii výroků charakterizujících postupně narůstající jistotu a solidnost. Na počátku uvádí Crick s Watsonem: „Jsme přesvědčeni, že se jedná o dvojitou

šroubovici“, dále „Crick s Watsonem tvrdí, že se jedná o dvojitou šroubovici, ale jsou o tom určité pochybnosti“, přes „Crick s Watsonem ukázali, že se jedná o dvojitou šroubovici“, až po encyklopedické tvrzení uvedené v úvodu: „DNA má strukturu dvojitě šroubovice.“ Toto tvrzení je bráno jako holý fakt, u něhož není třeba uvádět jeho původ ani autory. Jak se Latour rétoricky ptá: „Kdo cituje Lavoisiera, když píše vzorec H_2O ?“ (Latour, 1987, 43).

V jistém smyslu se dá říci, že veškerá lidská kreativní aktivita směřuje k vytváření černých skříněk. Inženýři z Boeingu pracují na novém modelu letadla, které by se nikdy nedostalo na trh, pokud by jeho části selhaly během testovacích letů. Také nové přátelství, uzavření manželství či sepsání knihy provází naděje, že se podaří vytvořit něco trvalého, co se snadno nepokazí a nezhroutí. Situace, kdy stále musíme hrát nové role, a nikdy nevíme, jaká náhoda či něčí rozmar pokazí naši práci, jsou psychicky nesnesitelné. Akademický titul má hodnotu zejména proto, že když ho jednou získáme, již ho nikdo nezpochybňuje. S jistou ironií se o určitých věcech i lidech říká, že jsou „nároční na údržbu“. Proti tomu černé skřínky jsou pokud možno takřka bezúdržbové. Spoléháme se na ně, abychom mohli dělat další kroky, a nemuseli se starat o jejich vnitřek.

Černé skřínky čelí dvěma protikladným nebezpečím, kterými jsou buď příliš mnoho, nebo příliš málo zájmu od ostatních aktantů. Příliš málo zájmu znamená, že jsou jednoduše ignorovány, což je ostatně osud drtivé většiny objektů, které nás v každodennosti obklopují. Tak se dá říci, že většina patentů je na vynálezy, které se nikdy nezačnou vyrábět a prodávat; většinu románů, nemluvě o vědeckých článcích, nebude nikdy nikdo číst. Pokud se černým skřínkám nepodaří vstoupit do světa ostatních aktantů, ztrácejí se v bezvýznamnosti. Opačné riziko spočívá v příliš důkladné kritice a přezkoumávání. Podnikavci, kteří čas od času přicházejí s funkčními prototypy studené fúze a podobných technologických „průlomů“, bývají terčem intenzivního skepticismu, a jejich nároky zpravidla neobstojí. Zpravidla tedy chceme, aby se naše černé skřínky vešly do prostoru mezi nezájmem a příliš úpornou pozorností. Když napíšeme milostný dopis, chceme, aby byl čten, ale ne aby byl kritizován.

Poněvadž hlavním zájmem je věda, vezměme si vědecký článek. Předpokládejme, že si získá pozornost určitého množství čtenářů (viz Latour, 1987, 60). Potom jsou tři možné čtenářské reakce: rezignace, souhlasné přijetí a znovuprovedení. V humorném pokusu o kvantifikaci potom Latour rozděluje čtenáře na tři skupiny. Přibližně 90% případů čtenářů takřkajíc odpadnou, ztratí zájem nebo jsou zahlceni technickým jazykem a složitostí textu.

Tito čtenáři sice mohou text chválit, ale nejsou jeho klíčovými spojenci. Tyto spojence tvoří odhadovaných 9% těch, kdo si ho přečtou, jsou jím přesvědčeni, a na jeho argumentech staví svou další práci. Pro ně se text stává černou skříňkou. Zbylé jedno procento potom tvoří skeptici či nadšenci tak silní, že opakují uvedený experiment nebo sledují všechny kroky filosofického argumentu. Následně ho buď potvrdí, modifikují nebo zavrhnou. Činnost tohoto jednoho procenta je nebezpečná, neboť mohou drasticky zasáhnout do našich jistot, případně je zcela zničit. Nicméně pokud je vědecký text postaven na solidních základech, tzn. na černých skříňkách, které jsou pevně etablovány ve způsobu vědecké práce, v používaných přístrojích a v příslušných teoriích, potom hrozí největší riziko zpochybňovačům – postaví se totiž proti dlouhé řadě navzájem spojených prvků, a vystavují se dobrovolně riziku izolace či dokonce zesměšnění. To je může stát ve vědeckém prostředí i kariéru, neboť jsou veřejně známi jako podivíni a blázni.

Zde se může zdát, že text dává za pravdu vědeckým realistům, jako je Alan Sokal, kteří obviňují Latoura z relativismu a z toho, že redukuje vědecké poznání na mocenskou hru. Ukazuje, jak mocní šéfové laboratoří a jiných institucí vládou silné ruky nutí ostatní k poslušnosti, a z toho plyne, že vědění je moc. Nicméně takové čtení není k Latouroví férové. Prvním důvodem je, že sám nikdy neklade pevnou hranici mezi přírodou na jedné a politickou moc na druhé straně. Netvrdí, že důvodem zesměšnění pochybovačů je mocenská převaha etablovaných profesorů, a přesto ze sebe mohou udělat blázny. Stejně tak by to mohlo být, že by zpochybňoval nositel Nobelovy ceny práci okrajového vědce, a mohl by být zesměšněn právě tím, že by proti němu stálo mnoho dobře zkonstruovaných černých skříňek – či faktů, jak se říká – a jeho mocenská převaha by mu nepomohla. Pointou tedy je, že sociálně pojatá moc nemá převahu nad objektivním důkazem. Pro získání převahy je potřeba získat řadu spojenců v materiálním světě.

Pravdu ve vědě nikdy nevidíme přímo a v záblesku intuice. Zpochybňovač může být otravný, ale ukazuje zásadní skutečnost, že cokoli se dá zpochybnit. Nikdy nám nezačne v hlavě svítit červené světélko, že teď konečně máme pravdu, a můžeme být naprosto přesvědčeni i o závěrech, které se záhy ukážou být neudržitelné. To, co následně označujeme za pravdivé, musíme poskládat, pracně a postupně, a každý prvek naší stavby může selhat a zhroutit se, pokud narazí na neočekávaný odpor, např. na nevysvětlitelné měření nebo výsledek experimentu. Stejně tak může přijít odpor od nadřazeného nebo od dosud dominantních vysvětlení jevů, nicméně ty zůstávají na stejné rovině s předchozími, a nelze je v žádném případě pokládat za obecné vysvětlující faktory (Latour, 1987, 93).

Latour může být kdečím, ale není relativistou, kterého zajímá jenom moc a politika, nebo *sociálním* konstruktivistou. Svět je utvořen z bezpočtu aktantů, a většina z nich není sociální v úzkém smyslu, neboť stejně tak můžou být z kamene, dřeva, nebo se může jednat o logická pravidla.

Ovšem stejně jako nejsou aktanty pouze iluze vznikající z mocenských hrátek aktérů, nejsou též objektivními, neměnnými substancemi nebo fakty. Přesnější je chápat je jako performance. V následující citaci, zabývající se identifikací nového prvku, polonia, Marií Curie, se odráží toto chápání: „Co jsou ony věci, které se nám ukazují v testech? Jde o soupis vítězství: polonium porazilo uran a thorium v jednom testu, v dalším antimon a arsen, a po olovu a mědi se dostal do finále jenom bismut, ale i ten podlehl ve zkoušce žáru a chladu. Na počátku definice věci stojí výsledková listina řady zkoušek.“ (Latour, 1987, 89). Chápe tedy věc jako soubor atributů či vlastností, které jsou vybojovány v různých testech, jde tedy o performativní charakteristiky: schopnost něco předvést, což je navýsost reálná záležitost. Ať proti tomu namítneme cokoli, nelze označit Latoura za dalšího francouzského relativistu blábolícího o neskutečnosti světa.

Místo inertních substancí či esencí poletujících odvěků navěky v prázdnotě tedy máme černé skříňky. Ty odolávají různým zkouškám, ale mohou též selhat. I ty nejsolidnější černé skříňky s nejsilnějšími zastánci časem začínají projevovat opotřebení, a potřebují údržbu; jsou sice nízkoudržbové, ale nikoli bezúdržbové. Je to, shrnuto, „když je mnoho prvků sestaveno tak, aby jednaly jako jeden“ (Latour, 1987, 131). Poté, co se prosadí v různých zkouškách, zapomeneme na proces jeho vzniku, a bereme ho jako danost. Takové objekty nacházíme na všech rovinách – neexistuje žádná rovina, kde by byly přirozené, nerozdílné substance. Objekty nelze beze zbytku oddělit od jejich současného stavu. Když provádíme abstrakci, pracujeme již s modifikovaným objektem. Můžeme si představit obecný objekt „kladivo“, ale konkrétní kladivo je vždy spojenectvím různých prvků, které spolu mohou a nemusí vydržet, a mají vliv na jeho výkon v různých zkouškách. Je tedy neoddělitelné od toho, z čeho je vyrobeno a jak, a na co jsme ho dosud používali. Dá se tedy říci, že je to událost, tzn. proměnlivá záležitost.

Další klíčový koncept Bruno Latoura se týká toho, jak na sebe objekty působí. Jeho důraz na to, že všechny objekty/aktanty se nachází na stejné rovině, by mohl vyvolat domnění, že chápe svět holisticky, ve smyslu že vše souvisí se vším. Ovšem od této pozice se radikálně distancuje (Latour, 1996), neboť zájem o síť neznámá, že je v síti zachyceno vše, že zde nejsou oddělené části. Pokud by vše bylo již předem propojeno,

nebylo by nutné zabývat se tolik procesem překladu. Objekty však sice mohou být propojeny, neboť jsou všechny na téže rovině, ale většinou ještě propojeny nejsou. Žádné dva objekty nejsou nikdy zcela identické, ale zároveň musí mít něco společného, aby mezi nimi bylo možné vybudovat spojení. To se nikdy neobejde bez úsilí. Toto vzájemné působení je vždy působením na dálku, působením dvou netotožných věcí (*action at a distance*, Latour, 1987).

Jakékoli spojenectví mezi objekty spočívá v takovémto působení, a není zde žádná předem daná hranice, kterou by nešlo překročit – např. mezi lidmi a věcmi. Není žádný neposkvrněný, objektivní svět, který občas poskvrní „podlí generálové, nečestné korporace, chtiví spotřebitelé, vykořisťované ženy, hladové děti a pokřivené ideologie“ (Latour, 1987, 175). Vedle tohoto seznamu se však v téže realitě vyskytují mikrobi, léky a motory, což jsou aktanty téhož řádu.

V každé situaci je jediná zásadní otázka, a týká se teorií, armád, policie, obchodního domu nebo stroje, a to zda se jim podaří propojit dostatek jiných aktantů, aby mohly prosperovat. Pokud ne, potom naše teorie selže, jednotka se pod palbou rozprchne a obchod během krátké doby zkrachuje. Zůstaneme v izolaci, a ostatní nás budou míjet. Vítězové jsou ti, kdo získají více spojenců; co nicméně Latour neřeší je, zda se jedná o vítěze zasloužené.

Většina lidí si představuje vědecké publikace jako řadu vojáků, kteří jsou všichni stejní, a všichni jsou podrobeni stejně důkladné inspekci. „Nicméně většinu článků nikdy nikdo nepřečte. Nezáleží na tom, jak text pracuje se svými zdroji, poněvadž pokud s ním samotným nebude nikdo nikdy pracovat, je to, jako by vůbec neexistoval. Můžete napsat článek, který jednou provždy vyřeší vleklý vědecký spor, ale pokud jej čtenáři budou ignorovat, nemůže se to stát faktem. Můžete si stěžovat na nespravedlnost, nebo si ve svém nitru střežit hřejivý pocit vlastní pravdy, ale nikdy se nedostane za hranice vašeho nitra. Konstrukce faktů je natolik kolektivní proces, že osamocená osoba může stvořit pouze sny, nepodložená tvrzení a pocity, ale nikdy fakta.“ (Latour, 1987, 40). Naším cílem je však vytvářet černé skříňky, které jsou na povrchu tak hladké a bez vady, že nikoho ani nenapadne je otevírat. Latour uvažuje nad možnostmi, jak si získávat spojence, a vidí několik typických postupů. 1) Můžeme vyhovovat jejich potřebám a dát jim to, co chtějí, což obvykle dělají dodavatelé Pentagonu. 2) Můžeme je přesvědčit, že jejich představy jsou nereálné, a že by se měli zajímat o něco jiného. 3) Říci jim, že aby se dostali tam, kam chtějí, bude nejlépe, aby dělali to, co my. 4) Můžeme nahradit cíle našich spojenců,

podsunout jim cíle nové, vytvořit zcela nové skupiny, které chtějí právě to, co my, a především zakrýt, že vedeme ostatní někam jinam, než si představují. 5) Lze se nakonec stát tak nepostradatelnými, že se bez nás nikdo neobejde, a vytvořit tak monopol. Tím se staneme bodem, kudy každý musí projít, pokud něco chce – tento typ moci se např. podařilo vybudovat v moderních státech, kterým se podařilo konsolidovat moc nad všemi klíčovými institucemi na svém území. Stejně tak je možné se pokusit oddělit naše oponenty od jejich spojenců.

Pokud se vrátíme k tématu, jak na sebe objekty působí – je potřeba vždy vytvořit rozhraní, na němž může proběhnout abstrakce. Abstrakcí nerozumí mentální proces, kterým se vyznačují lidé jako myslící tvorové. Abstrakce je v základu každého vztahu mezi věcmi – ten totiž spočívá v tom, že jedna věc reaguje jenom na určitou vlastnost věci jiné, tedy abstrahuje od ostatních. Příkladem je řada – orel zaútočí na jakéhokoli králíka, bez ohledu na jeho specifickou historii, Země přitahuje všechna tělesa bez ohledu na jejich tvar a barvu, větrný mlýn se točí, ať vítr voní či páchne, a skleněná lahev může pojmout pivo, mléko i kyselinu sírovou. Vytváření takového rozhraní obnáší jednak mobilizaci, dále stabilizaci a nakonec kombinovatelnost, a vždy dochází ke změně dotyčného objektu. Biolog např. může sbírat vzorky rostlin. Mobilizace nastává tehdy, když je vezme a uschová, aby je zavezl do laboratoře – nemůže ovšem mobilizovat např. půvab rostliny přisedlé na skále v západu slunce, první modifikace je tedy vytržení z kontextu. Stabilizace spočívá v tom, aby objekt zůstal v maximálně nepoškozeném stavu, což se nikdy nepodaří dokonale. Nakonec kombinovatelnost může mít podobu např. přípravy tkání rostliny pro analýzu pod mikroskopem, nebo v nějakém přístroji. V květinářství by zase květiny byly naaranžovány do pěkné vázy, aby dobře oslovily potenciální klienty. V obou případech se však jedná o abstrakci. Květina analyzovaná pod mikroskopem není totožná s tou, která rostla na místě svého původu, nicméně uvedené procedury slouží tomu, abychom ji mohli pokládat z hlediska vlastností pro nás významných za totožnou, a za reprezentanta svého druhu (Latour, 1987, 223). Jedná se však o abstrakci, neboť se potýkáme (např. pomocí mikroskopu) nikoli s celkem, ale jenom s malou částí objektu.

5.4 Sociálně a jeho rekonstrukce

V knize z roku 2005 *Reassembling the Social* (Latour, 2005) se Latour zabývá tím, co naznačuje název: jak poskládat sociálně dohromady? Jde tedy o redefinici společnosti a rozvinutí způsobu, jak ji analyzovat. Hlavním východiskem je, že společnost, sociálně,

nejsou něčím, co by existovalo předem a nezávisle, s čím bychom mohli jaksi automaticky počítat jako s vysvětlujícím faktorem. Sociálně, tedy to, že spolu lidé a věci jaksi fungují pohromadě, je tím, co potřebuje vysvětlení. Různých druhů asociací mezi prvky je nespočetné množství, a prvním cílem je neomezovat předem to, co může a nemůže patřit do skladby společnosti. Proto navrhuje v první části této knihy sledovat kontroverze, a ve druhé způsoby, jak stopovat vazby mezi různými prvky, či aktanty.

Ačkoli různých vazeb (asociací) mezi věcmi a jejich forem je nespočet, existuje pouze několik typických nejistot či kontroverzí, které provázejí utváření těchto forem. Jejich sledováním můžeme empiricky zkoumat, jak se utvářejí asociace. Latour jich rozlišuje pět (Latour, 2005, 22): „1) Povaha skupin: existuje mnoho rozporných způsobů, jak mohou aktéři získat identitu. 2) Povaha jednání: v každé aktivitě se mísí množství aktérů, a původní cíle jsou více či méně nahrazeny. 3) Povaha objektů: je množství typů jednajících, co se účastní interakce. 4) Povaha faktů: jedná se o sporné spojení mezi přírodními vědami a zbytkem společnosti. 5) Nakonec je kontroverzní povaha textů, které se prezentují jako empirická sociální věda.“

Tyto rozpory je třeba sledovat podle toho, jak je prezentují aktéři sami, nikoli jak si představujeme, že by měly vypadat. Je to práce analogická kartografií, vytváření map. Kartograf potřebuje mít předběžnou strukturu, aby mohl zakreslovat jednotlivé body a tvary, tedy svou síť souřadnic. Nicméně je třeba, aby tato struktura nevnucovala žádný preferovaný tvar objektů – nelze předpokládat, že by kontinenty měly mít třeba tvar kružnic, či trojúhelníků. Takovýmto postupem lze nalézt lepší porozumění např. geologické historii. Naproti tomu promítání našich teoretických představ do reality se podobá vnucování určitých tvarů – jde o předčasnou stabilizaci kontroverzí neustále probíhajících v sociálním světě.

5.4.1 Kontroverze týkající se povahy skupin

Neexistují skupiny, ale pouze proces jejich utváření. Když otevřeme noviny, uvidíme přešle odkazů k nejrůznějším skupinám. Vedle sebe tu stojí Islámský stát, lékařská komora, britská vláda, obchodní řetězec Tesco, francouzští turisté a oběti eboly – toť stručný výběr relevantních uskupení v září 2014. Tyto skupiny jsou permanentně utvářeny, a jejich hranice i příslušnost k nim jsou velice pohyblivé. Místo toho se ale zdá být hlavním zájmem sociologie určit, která ze skupin je primární (je substancí), a které jsou odvozené; a potom prosadit toto rozlišení jako trvalé. Proto vidíme v sociologické teorii

debaty na téma, zda je nejdůležitější skupinovou příslušností sociální třída, nebo rodina, nebo národ.

Zde je východiskem zkušenost, že přináležení ke skupinám je různorodé a rozporné. Jsou různé tlaky loajality, aktéři mají vnitřní motivy i vnější impulzy k začlenění do různých skupin, a každý bude referovat o této záležitosti jinak. Důležitou roli v konstrukci skupin hrají samotní sociální vědci, novináři a podobní specialisté, kteří produkují různé definice jako součást své práce. Východiskem je tedy spor, kdo k jaké skupině náleží, a sleduje přitom co nejvíce pojetí aktérů samotných, aby nebyli přehlušeni analytickým žargonem.

Jde tedy o to, že sledování kontroverzí mezi aktéry je spolehlivějším vodítkem pro pochopení sociální. Aktéři sami stabilizují svůj svět, teorie to nemá dělat za ně.

Následující prvky jsou ovšem přítomny v každé kontroverzi ohledně skupin:

Každá skupina má své mluvčí, kteří hovoří o/pro její existenci, a kteří ji utvářejí. Žádná skupina tedy nevzniká sama od sebe. Jako poněkud netypický příklad uvádí každého jednotlivce jako svého druhu skupinu: kolik napomenutí, výchovných kroků, trestů, pokynů, motivování, učení a dalšího je potřeba k tomu, aby se z člověka stala uvědomělá osoba, zodpovědná za svůj život, a tedy fungující v jednotě. A kolik lidí je v této tvorbě neúspěšných, setrvávajících ve vleku různých protikladných impulzů.

Každá skupina má svůj seznam „anti-skupin“, které jsou tak či onak odmítány: jejich analýzou získáme dobrou mapu toho, co je aktuální uskupení zač. Takto sami aktéři mapují svůj „sociální kontext“, jejich sociologie.

K utváření skupiny vždy patří snaha o pevné definování hranic, aby bylo naprosto jasné a přirozené a nezpochybnitelné, že tato rozlišitelná skupina existuje. Je povolána „přirozenost“, „genetika“, „vlast“ aj. Finální produkt má zahladit všechny stopy svého vzniku. Nejúspěšnější skupiny jsou ty, které budí dojem naprosto objektivní existence.

Při výčtu mluvčích skupin nelze zapomenout na sociální vědce, inženýry, statistiky či novináře. Také tito jsou na stejné rovině s těmi, které popisují; co by byly sociální třídy bez Marxe, nebo zase sociální vrstvy bez propracovaných příjmových a majetkových statistik? Tato jednoduchá pravidla nám umožní jít po stopách velice různorodých asociací.

Už bylo uvedeno dříve, že Latour klade velký důraz na to, že existence každého aktantu si vyžaduje investici energie, práce, zdrojů. Proto každá skupina, která není stále aktivně tvořena a udržována, zaniká. Jakékoli trvalejší uskupení lze chápat jako výjimečné, a zasluhující vysvětlení. Není to tak, že určité skupiny existují automaticky, působením „sociálních sil“, které není třeba vysvětlit. V protikladu k tělesu, které, nepůsobí-li na něj

žádné síly, se pohybuje setrvačně po své dráze, směřují sociální útvary bez trvalých vstupů energie k zániku.

5.4.2 Jednání je nejisté

Dalším charakteristickým rysem této teorie je nejistota obsažená v jednání lidí, plynoucí z jeho nízké determinovanosti. V jednání se protíná množství sil a aktérů, kteří nejsou pod kontrolou jednajícího. Ptá se tedy: „když jednáme, kdo všechno jedná?“. Je důležité, abychom nezahrnuli všechny prvky takto s námi jednající pod jeden všezahrnující kód, jako je „společnost“, „kultura“, „sociální struktura“, a tím je už předem označili za „sociální“. Naopak, tyto prvky nejsou samy o sobě sociální, a proto je lze mnoha způsoby spojovat. Jinými slovy, vycházíme z intuice, že naše jednání je prodchnuto mnoha silami, které za něj „přejímají odpovědnost“, ale nechceme učinit běžný krok, totiž jejich automatické shrnutí pod hlavičku sociální. (Latour, 2005, 45)

Začněme tedy u otázky, kdo je aktér, účinkující v sociálním světě. Podíváme-li se na skutečné herce jako na předobraz této metafory, vidíme, že do jejich hraní zasahuje mnoho dalších věcí – samotný text, diváci, světla, nápověda, maskéři. On sám je přitom hlavním zdrojem nejistoty, co z toho všeho vznikne, neboť „neví, co dělá“ (Latour, 2005, 47); je pohnut k jednání mnoha dalšími jednajícími.

Otázkou je, jak potom zkoumat různé jednající síly (v orig. *agency*, pl. *agencies*) v jednotlivých událostech. Opět se dá sestavit soubor několika pravidel. Cílem je, jako vždy, pokud možno neredukovaný popis světa, ve kterém se může objevit i mnoho překvapivého.

1. Každý, každá i každé jednající musí něco dělat, čili způsobit nějakou pozorovatelnou a vykazatelnou změnu ve stavu věcí. Nelze nějaké jednající jednoduše postulovat a zbavit ho tak břemene důkazu.
2. Jednotlivé aktanty (viz výše) vystupují v různých figuracích, které jsou jejich „tělem“. Když si přečteme v jedněch novinách, že „pravice ruší ochranu práce“, a v dalších „Nečas usiluje o reformu pracovního práva“, jedná se o „různé figurace téhož jednání“ (Latour, 2005, 54). Pokud se nám podaří identifikovat identický aktant v různých figuracích, můžeme porovnávat výklady dějů.
3. Aktéři sami kritizují, hodnotí a vysvětlují ostatní jednající. Můžou jim upírat realitu, přidávat jiné atd. Výzkumník, který tyto výklady analyzuje, může sám navrhnout svůj výklad, ale nejprve by měl zaznamenat a popsat výklady aktérů, ne je předem odfiltrovat a překreslit svou vlastní teoretickou konstrukcí.

5.4.3 Věci a jejich schopnost jednat

Nyní se můžeme přesunout k tomu, co je charakteristické pro tuto teorii, a to je schopnost věcí, či objektů, jednat. Již to bylo naznačeno v předchozím odstavci, že jednající nejsou vždy lidé. Jaký význam ovšem má zahrnutí objektů do výkladu sociální? Především je to odpověď na základní vhléd sociologie, že ve společnosti existují nerovnosti, které jsou trvalé. A procesy, ve kterých se utváří nerovnosti a moc, která tyto nerovnosti udržuje, zahrnují množství objektů. Naproti tomu čistě lidské vztahy jsou svojí povahou velice prchavé, a pokud by moc byla pouze „lidskou záležitostí“, neměla by trvalost. A to je v rozporu s naší zkušeností. Proto Latour zahrnuje věci jako plnohodnotné aktéry (Latour, 2005, 65).

Proč došlo k vyloučení věcí z výkladu sociální? Hlavním důvodem je, že jako vzor jednání bylo postaveno jednání záměrné, vědomé a reflexivní. Potom logicky vše ostatní kromě lidí vypadlo ze zorného pole. Ale pokud vycházíme z toho, že cokoli vnáší do dějů nějakou změnu, je aktér. Lze si to dobře představit, když si běžné objekty „odečteme“, a představíme si, jak by bez nich vypadaly určité činnosti: automobil bez gumových pneumatik, výchova dětí bez mobilního telefonu atd. Je okamžitě patrné, že v prvním případě by musel být design celého stroje uzpůsoben odlišným vlastnostem kola, v druhém by zase panovaly jiné formy dohledu a komunikace. Výhodou druhého příkladu je, že si většina lidí pamatuje, jak taková výchova probíhala, a mohou si proto představit všechny změny, které tento objekt přinesl.

Pokud se dále ptáme, jak objekty jednají, je jasné, že způsoby nesouměřitelnými s lidmi. Právě proto je jejich zahrnutí do tkaniva sociální důležité. Pokud by byly stejně nestálé, jako lidé, nemohly by nic důležitého přidat. Věcmi se míní nejenom „hmota“, ale zejména technologické předměty, a také tzv. intelektuální technologie, tj. banální věci jako šanony či kancelářské spony. To vše zasahuje velice nenápadně a velice významně do organizačních kapacit společnosti.

Objekty samy však zůstávají za běžných okolností němými služebníky našich aktivit, a abychom je přiměli k řeči, potřebujeme některé „triky“. Navíc platí, že zatímco lidé, pokud už se rozmluví, produkují množství dat, objekty tíhnou k návratu do nerozlišeného pozadí. Následující body vedou k jejich zviditelňování.

1. Sledovat *inovace*. Tam, kde se vytváří něco nového, jsou předměty v popředí, fungují jako prostředníci a nejistota, kterou vnášejí, je jasně viditelná. Až když jsou dohotoveny, stanou se němým pozadím.

2. Přístupovat ze *vzdálenosti*, ať prostorové, časové, oborové či jakékoli jiné. Ta poskytne nádech novosti, což je zřejmé na zkušenosti cizinců, vstupujících do nové společnosti (srov. Disman, 1996, kap. 12).
3. *Nehody*. Různá narušení běžného chodu rychle dělají ze spolehlivých spojek, které jednoduše plní zadané úkoly, opět nestálé prostředníky, které je nutno přimět k děláni toho, co chceme my.
4. Věci, které nadobro ustoupily do pozadí, je možné oživit pohledem do archivů, vzpomínek, muzeí atd.
5. Nakonec je možné, když ostatní selže, uchýlit se k fikci, kontrafaktuálním dějinám, myšlenkovým experimentům. Dnešní solidní objekty se tak opět mohou dostat do tekutého stavu, ve kterém byl jejich vztah k lidem viditelný.

Analýza objektů v tomto smyslu dává odpověď na to, co utváří mocenské vztahy ve společnosti, neboť ukazuje, co jim dává trvalost. Pokud se rozloží řady spojení mezi jednotlivými lidmi a věcmi, selhává také schopnost ovlivňovat jednání druhých, tedy mocenský vztah. Sociologie by se měla zbavit tendence mluvit o moci – či dominanci, habitu a jiných konceptech nerovnosti – jako o černé skřínce, která jednoduše funguje, a nelze analyzovat její vnitřek (Latour, 2005, 83).

5.4.4 Jak sledovat sociální spojení?

Cílem Latourovy práce je promýšlet způsoby, jak zkoumat konstrukci sociální. Důraz je zde na to, že se nejedná o konstrukci sociální (Latour, 2005, 88); nikoli tedy o společnost coby soubor symbolických konstrukcí a představ, nýbrž o konstrukci ve smyslu stavby, zahrnující množství různorodých elementů. Tuto stavbu opět nekonstruují pouze lidé, ale po svém se na ní podílejí různí aktéři.

Abychom mohli sledovat tuto konstrukci, je potřeba zbavit se pojmu společnosti. Latour uvádí pozoruhodnou genealogii pojmu společnosti, když ji odvozuje od politického tělesa, zejm. státu. Ten se jeví jako totální, stále a všude přítomný; nicméně tato jeho povaha spočívá na neustálém potvrzování této reprezentace všemi lidmi. Naproti tomu společnost v pojetí klasické sociologie, a zejména v tradici sociologismu, získává tyto kvality automaticky, z definice pojmu. Společnost je tedy stále přítomna, vše zahrnuje, proniká a ovlivňuje, aniž by to cokoli stálo. Tak se stává konceptuální černou skříňkou, kterou je třeba otevřít a tím rozložit. K tomu slouží následující metodologické kroky.

Lokalizace globálního, redistribuce lokálního a sledování asociací

Obečně je zapotřebí sledovat všechny jevy na stejné rovině. Nenechat se strhnout ke klasickému dělení na globální rovinu a „lokální“, „konkrétní“ interakce. K tomu slouží dva související náhledy:

1. Každá lokální událost je prosycena vlivy, které pocházejí zdaleka. Každý přístroj, který používáme, je kolekcí „exotických“ prvků; každý kontakt s ostatními lidmi, i s těmi nejbližšími, je ovlivněn faktory mimo naši kontrolu i perspektivu. Toto je základní intuice sociálních věd.
2. Žádný z těchto vlivů ale není nadřazen všem ostatním – neexistuje např. „sociální struktura“ nebo „globalizace“, která by přímo ovlivňovala události odehrávající se na různých místech. To, co bývá označováno těmito pojmy, je nutné přenést na stejnou rovinu jako jevy vysvětlované, lokální. Neboť to, co působí jako struktura, nebo globalizace, je také zřetězením konkrétních jednotlivostí, rozhodnutí učiněných lidmi a ústících do určité dynamiky.

Sociální realita tedy má být sledována tak, abychom zachytili jakýkoli její tvar, nikoli abychom určovali, jaké tvary se na naší mapě mohou objevit. Jako další příklad uvádí, že místo studia kapitalismu se lze zabývat obchodováním na Wall Street, tím, jakými ustálenými cestami zde tečou informace a dokumenty, a jak jsou přijímána rozhodnutí. Toto je lokalizace globálního.

Cílem ovšem není omezit se na idealizované lokální interakce a ignorovat jejich spojení. Namísto toho je potřeba se vrátit k bodu 1., a zkoumat, jaké další lokální události se promítají do té, kterou zkoumáme. Jak je samo lokální generováno? (Latour, 2005, 192) Např. do přednášky, kterou pronášíme, se promítají architektonická řešení navržená před kratší či delší dobou někde daleko; mají ovšem vliv na to, jak sama přednáška zapůsobí. Zajímá nás proto, jaké síly mezi jednotlivými místy cirkulují, a co je udržuje v pohybu. Tento způsob analýzy umožňuje následně zkoumat i různé netypické, podivné druhy asociací.

6 Závěr

Konstruktivismus představuje relevantní teoretický přínos pro sociální práci, zvláště pro její kritickou verzi. Vezměme si jako příklad následující definici terénu, na kterém se pohybuje sociální práce – jsou zde taxativně vymezeny kategorie lidí, kterými se sociální práce zabývá: „Teritoriem, na kterém se pohybuje disciplína sociální práce, jsou občané chudí, problémoví, zneužívaní nebo diskriminovaní, zanedbávaní, slabí a staří, duševně nemocní, s poruchami učení, závislí, delikventní nebo jinak sociálně marginalizovaní, a to v sociálních souvislostech, ve kterých žijí.“ (Sheldon, MacDonald, 2009, 3) Každá z těchto klasifikací je poměrně ožehavým tématem, neboť lidé tak či onak neschopní zcela plnit očekávané role jsou do větší či menší míry produktem fungování společenských institucí. Způsoby, jak jejich problémy řešit, opět nabízejí další instituce, které se významně podílejí na tom, jak jsou skupiny samotné a jejich rozmanité problémy definovány.

Teorie přehlédnuté v tomto textu nabízejí určité nástroje, s jejichž pomocí lze analyzovat procesy ustavování institucí a definování „sociálních problémů“ v detailu a zvláště s přihlédnutím k technologickým procesům, které jednotlivé instituce používají. Do zorného pole se dostávají nejenom pravidla a oficiální definice, ale vedle nich též nenápadné drobnosti, jako uspořádání budov, techniky organizace dokumentů, nebo instrukce ke správnému držení těla. Dokud se zajímáme jenom o oficiální stránku rozličných projektů a institucí, vidíme snahy o začlenění zmiňovaných skupin do aktivní populace, poskytnutí rovných příležitostí a zvýšení kvality života. Při zohlednění institucionální infrastruktury se ukážou i další dimenze sociálních programů, kterými jsou snaha o ovládnutí, reglementaci či asimilaci odlišností. Potom je též pochopitelnější, proč někdy mohou klienti hledět na sociální práci s podezřením, nebo ji vnímat méně jako pomoc a více jako nástroj moci.

7 Literatura

- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno, CDK, 2001.
- DISMAN, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha, Karolinum, 2002.
- DREYFUS, H., RABINOW, P. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago, The University of Chicago Press, 1982.
- FINKELHOR, D. *A Source Book on Child Sexual Abuse*, Beverly Hills, Sage, 1986.
- FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1994.
- FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Praha, Dauphin, 2000.
- FOUCAULT, M. Subjekt a moc. In FOUCAULT, M. *Myšlení vnějšku*. Praha, Hermann a synové, 2003.
- FOUCAULT, M. The Confession of the Flesh: An Interview. In GORDON, C. (ed.) *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. New York, Pantheon, 1980, 194-228.
- GUTTING, G. *Michel Foucault*, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2013 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2013/entries/foucault/>, (dne 20.1.2014).
- HACKING, I. *Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton, Princeton University Press, 1995.
- HACKING, I. *The Social Construction of What?* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1999.
- HARMAN, G. *The Prince of Networks. Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne, re.press, 2005.
- KUNDERA, M. *Směšné lásky*. Praha, Československý spisovatel, 1963.
- LATOUR, B. *Aramis or the Love of Technology*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1996.
- LATOUR, B. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, Oxford University Press, 2005.

- LATOUR, B. *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1987.
- LATOUR, B. *The Pasteurization of France*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1988.
- LATOUR, B., WOOLGAR, S. *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Princeton, Princeton University Press, 1986.
- LAW, J. *After Method. Mess in Social Science Research*. London, Routledge, 2004.
- LENNON, K. *Fear of knowledge*.
<http://www.nybooks.com/articles/archives/2009/dec/17/fear-of-knowledge-an-exchange/> (online, 14.1.2014).
- MILLON, T. *Masters of the Mind. Exploring the Story of Mental Illness from Ancient Times to the New Millenium*. Hoboken, John Wiley & Sons, 2004.
- REICHART-BURIKUKIYE, CH. The Railway in Colonial East Africa. Colonial Iconography and African Appropriation of a New Technology. In FALOLA, T., BROWNELL, E. *Landscape and Environment in Colonial and Postcolonial Africa*. New York, Routledge, 2012, s. 62-86.
- ROUSE, J. Power/Knowledge. In GUTTING, G. *The Cambridge Companion to Foucault*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 95-122.
- SAITH, R., Social Exclusion: The Concept and Application to Developing Countries. In STEWART, F., SAITH, R., HARRISS-WHITE, B., (eds.), *Defining Poverty in the Developing World*. London, Palgrave, 2007, s. 75-90
- SHELDON, B., MACDONALD, G. *A Textbook of Social Work*. Abingdon, Routledge, 2009.
- SMART, B. Michel Foucault. In RITZER, G. *The Blackwell Companion to Major Contemporary Social Theorists*. Oxford, Blackwell, 2003, 207-227.
- ŠUBRT, J. *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie*. Praha, ISV nakladatelství, 2001.
- TAYLOR, CH. *A Secular Age*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2007.
- WATSON, J. *The Double Helix*. New York, Norton, 1983.

8 Rejstřík

A

aktant, 25, 26, 31, 39

B

Berger, 5, 6, 7, 8

C

CAN, 3, 13, 14, 15, 16

F

Foucault, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 44, 45

H

Hacking, 4, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 20

K

každodennost, 6, 8

Konstruktivismus, 3, 4, 10, 43

L

Latour, 3, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44

Legitimizace, 3, 8

Luckmann, 5, 6, 7, 8

M

moc, 12, 20, 21, 22, 33, 34, 36, 40, 44

O

Objektivace, 6

S

Sociální konstrukce reality, 3, 4, 6, 9, 44

sociální vyloučení, 10, 11

V

vědění, 3, 4, 6, 8, 9, 15, 18, 20, 21, 22, 27, 33, 44

Redakční rada Edice texty k sociální práci:

Mgr. Karel Bauer; Mgr. Radka Janebová, Ph.D.; PhDr. Martin Smutek, Ph.D.;

Mgr. Zuzana Truhlářová, Ph.D.

Řada: Sociologie pro sociální práci

Název: **Konstruktivistické přístupy v sociálních vědách**

Rok a místo vydání: 2014, Hradec Králové

Vydání: první

Náklad: 200

Vydalo nakladatelství Gaudeamus při Univerzitě Hradec Králové jako svou 1391. publikaci.

ISBN 978-80-7435-1391